

Duplum

J. A D A M S O N

EESTI AJALUGU

II

GÜMNAASIUMI
III KLASSI KURSUS
(9. ÕPPEAASTA)

K./U. „L O O D U S“, T A R T U

67211

J. A D A M S O N

EESTI AJALUGU

II

547010000

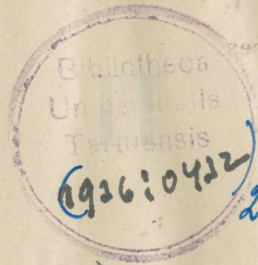
227H2

G Ü M N A A S I U M I
III K L A S S I K U R S U S
(9. Õ P P E A A S T A)

K. / Ü. „L O O D U S“ 1936

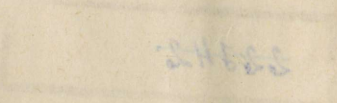
ADAMSON

ESTI ALAUGU

2-64211

A-9755

ESTI ALAUGU
III KLASI KUBI
1936:0422

ESTI ALAUGU 1936

Vana-Liivimaa konföderatsiooni ajastu. (Järg.)

III. Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuvarisemine.

1. Reformatsioon.

Siseolud XVI s. alguses. Plettenbergi võidud heidutasid küll välisvaenlased mitmeks aastakümneks Liivimaalt eemale, kuid lõplikust kokkuvarisemisest nad siiski ei suutnud maad päästa. Moskva riigi sõjaline jõud aina kasvas XVI s., sel ajal, kui Liivimaal enam kui seni kerkis sisemisi vastuolusid. Lisaks muudele vastuoludele tekkisid lõhed rüütelkonnis: vähem võimsad vasallid muutusid vaenlikuks võimsate aadliperekondade vastu, kes enda kätte olid kiskunud suuri maa-alasid. Palju teravamaid konflikte tekkis aga piiskoppide ja nende piiskopkondade seisuste vahel, kui piiskopid hakkasid taotlema orduaja lõpul senisest suuremat maa-härralikkude võimu. Lääne-Euroopas tüürisid maahärrad XV s. lõpul ja XVI s. alguses edukalt ainuvalitsusliku riigikorra poole, püüdsid vasalle muuta kaasvalitsejaist ja poliitilisest liitlasist tingimusteta alistuvaiks alamaiks. Eriti aktiivne oma võimutaotlus oli peapiiskop Blankenfeld.

Vanal-Liivimaalgi osutasid piiskopid samasuguseid püüdeid, kuigi viimased ei andnud soovitud tagajärgi. Tulemusteta püüdis Riia peapiiskop Hildebrand (XV ja XVI s. vahetusel) vähendada oma vasallide pärandusõigust. Rohkem edu oli tal Riia linna alistamises oma võimule — raad pidi piiskopi käsul vastutahtmist muutma Riias kehtivaid seadusi. Palju selgemiini veel kui Hildebrand taotles tugevat valitsusvõimu XVI s. esimesel veerandil piiskop Johann Blankenfeld. 1514. a. määrati ta Tallinna piiskopiks. Paavst Leo X heldus Blankenfeldi vastu oli koguni nii haruldaselt suur, et ta 1517. a. ühes bullas lubas Blankenfeldile kõik Liivimaa ja mõned Soome piiskopkonnad nende vakantseks jäämise korral. Varsti saigi Blankenfeld endale Tartu piiskopkonna (1518. a.) ning Riia peapiiskopkonna (1524. a.) jäädes seejuures edasi veel Tallinna piiskopiks. See oli seninähtamatu vaimulikkude ametite kuhjumine ühe isiku kätte Liivimaal. Tartu piiskopkonnas hakkas Blankenfeld varsti õige ainuvalitsejalikult toimima. Ta nõudis, et lõpetataks kohtuasjades edasikaebused linnakohtuist

Riiga ning kõrgema kohtuasutisena arvestataks ainult piiskopi kohut. Ta tahtis kaasa otsustada gildide põhikirjade muutmise küsimusi, mis õigus oli seni kuulunud ainult raele, ning laskis avada värava, mis ühendas piiskopilossi otseselt maaga, kuigi lepingu järgi piiskopi ja linna vahel kõik liiklemine piiskopilossi ja maa vahel pidi toimuma läbi linna.

Kõik need Blankenfeldi sammud äratasid linnas väga suurt meelepaha ning opositsiooni ning esialgselt andis piiskop linnale järele. Kuid varsti tekkis Blankenfeld'il ja teistel kirikuvürstidel terav vastuolu vasallidega. Liitu astudes peapiiskopi Jasper Linde ning Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveliga nõudis Blankenfeld oma vasallidelt, et need ei müüks ega panditaks oma mõisu enne nende pakkumist läänihärradele. Sama nõudsid ka teised piiskopid. See nn. esipakkumise kohustus ärritas väga vasalle, kes olid harjunud oma läänidega toimima juba kui pärisomanikud. Tartu piiskopkonna vasallid sõlmisid lepingu Tartu linnaga, et ühiselt astuda vastu piiskopi võimupüüdeile. Ka teised linnad ja rüütelkonnad lähenesid üksteisele ning 1522. a. Volmari maapäeval toimisid täiesti üksmeelselt. Selle tagajärjel otsustas Blankenfeld selleski küsimuses järele anda ning loobuda esipakkumise õigusest. Varsti tegi seda ka Jasper Linde ning paar aastat hiljem Johannes Kyvelgi.

Piiskoppide võimupüüete ainsaks tulemuseks oli ainult umbusalduse suurenemine võimude vahel. Valitsevate kihtide lõhestumise kõrval muutus neile aina vaenlikumaks talupojaskond, mida enam ta seisund halvenes, ning aina vähem võis teda arvestada maakaitseks. Muudele vastuoludele lisaks tekkis maal veel sügav usuline lõhe usupuhastuse saabumisega Liivimaale.

Reformatsioon Tallinnas. Kõige varemini leidis usu-uude ehk reformatsioon pinda Liivimaa suuremais linnus Riias, Tallinnas ja Tartus. 1522. a. hakkasid Riias jutlustama uut õpetust, õndsakssaamist ainult usu läbi, nooremad vaimulikud Andreas Knopken ja Silvester Tegetmeyer. Esmalt võisid nad seda teha ainult eraviisiliselt, kuid varsti võimaldas raad neile jutlustamise Peetri ja Jaagupi kirikus. 1523. a. jõudis usupuhastus Tallinna. Siin hakkasid endine munk Johann Lange Niguliste kirikus ning Preisimaalt tulnud jutlustaja Zacharias Hasse Oleviste kirikus abivaimulikena kuulutama uut õpetust. Nende kõrval esines kolmanda varase jutlustajana Heinrich Bockhold. Eestlaste keskel aitasid neid uuenduste propageerimisel eesti keelt oskavad abilised enamasti kohalikkude linnaeestlaste hulgast.

Oma jutlus ei jätnud usu-uuendajad arvustamata vaimulikkonna halba eluviisi. Eriti karme sõnu ütlesid nad kloostrivaimulikkude kohta. Munkade rahaahnus ning korratud eluviisid nunnakloostreis olid Tallinnas juba kauemat aega igapäevseks kõneaineks, seepärast leidsid usu-uuendajate kõned kloostrite ülearaususest suurt poolehoidu. Uutest mõtetest julgustatuna lahkusid mõned nunnad

naistsisterslaste kloostreist ning abiellusid. Dominikaani mungad aga astusid tuliseis jutluis vastu usu-uuendajatele, nimetades neid „kuradi jutlustajaiks“.

Raad, kellele ei meeldinud poolte ärevust tekitavad rünnakud üksteise vastu, soovitas korraldada sõbralikku usuteaduslikku vaidlust, kus oleks võidud ühiseile ja selgeile seisukohtadele jõuda piibli põhjal. Kuid dominiiklased keeldusid sellisest vaidlusest, põhjendades seda paavsti vastava keeluga. Nüüd andis raad munkadele käsu jutlustada ainult piiblis leiduvat jumalasõna ilma hilisemate, kiriku poolt tehtud lisandusteta. Kuid mungad jätkasid endist viisi jutlustamist, ka neist tõekspidamisist, mis olid uskumist leidnud katoliku kirikus, kuigi puudusid piiblis. Ühtlasi hakkasid nad kloostri rüüstamist kartes laiali kandma kloostri väärtasju. Raad ei võinud seda rahuga pealt vaadata, sest tema arvates kuulusid kodanikkude poolt kloostrile kingitud varandused tarvitamiseks üldsuse huvides. Ta laskis kloostri varanduse üles kirjutada, kallimad asjad viia raekotta suletud kirstus, mille võti munkade kätte jäeti, ning sundis munki kloostris rõugehaigete ja muude tõbiste põetamisele. Mungad, kes polnud harjunud korraldusi vastu võtma linnavalitsuselt, pöördusid abipalvega ordumeistri ja Harju-Viru vasalkonna poole.

Plettenberg saatiski korduvalt linnale manitsuskirju, milles nõuti hässituse jätmist katoliku vaimulikkude vastu ning uuenduste katkestamist kirikuelus. Kuid ordumeistri manitsuskirjad aina õhutasid loitele viha munkade vastu. 14. septembril 1524. a. rüüstasid ja purustasid altari pilte vihased rahvahulgad dominiiklaste kloostri, Pühavaimu ja Oleviste kirikus. Niguliste kiriku varandused pääsesid ainult seetõttu, et kiriku eestseisja laskis kirikuuste lukuau gud tina täis valada. Peagi suutis raad linnas jälle korra jalule seada. Järgmise, 1525. a. jaanuaris sundis ta dominiiklasi linnast lahkuma, et vältida edaspidiseid kokkupõrkeid. Mungad asusid

1. joonis. Melchior Hoffman.

piiskopile kuuluvasse Porkuni mõisa ning usu-uute liikumine levis Tallinnas nüüdsest peale erilise ärevuseta.

Usu-uude Tartus. Tartus, kus linn oli eriti vaenlik piiskop Blankenfeldile, võttis usu-uude õige tormise kaju. 1524. a. alguses hakkas siin uusi mõtteid kuulutama Hermann Marsow, kuid juba suvel saadeti ta piiskopi käsul linnast välja. Sama aasta sügiseks saabus aga uueks reformatsiooni jutlustajaks Tartu karusnaha parksepp Melchior Hoffmann, kes haruldase innuga jutlustas uuendusi nii kirikus kui ka kogu elu korraldamises. Ta armastas piibliteksti seletada kui mõistukõnet ning äratas sellega palju huvi ja ärevust kodanikkude keskel. Samuti äratasid palju huvi tema mõtted demokraatliku korra loomisest kirikus ja võib-olla isegi linnas. Iga kristlane oli tema arvates kutsutud preestriametile ning see polnud õpetatud usuteadlaste eesõigus. Esialgu õpetas Hoffmann oma eestlasist abimeestega eramajades. Kui ta pooldajaskond suurenes, tegi piiskop korralduse Hoffmanni vangistamiseks. Vangistuskatse tagajärjel, vist 7. jaanuaril 1525, muutusid rahvahulgad ärevaks, tungisid Maarja kirikusse, kus parajasti katoliku jumalateenistust peeti, ning asetasid Hoffmanni kantslisse. Kirikuid rüüstati veel hirksamini kui Tallinnas, mungad ja nunnad kihutati linnast välja. Mõni päev hiljem rüüstasid kodanikud isegi toomkirikus ja toomhärrade majades.

Ärevuse rahustamiseks kutsus raad Riiaast Tartusse luterlase Tegetmeyeri. Hoffmanni vahekord kujunes Tegetmeyeri jt. mõõdukate evangeeliumikuulutajatega varsti halvaks ning 1525. a. talvel sundis raad ta linnast lahkuma oma radikaalsete vaadete pärast. Hiljem õpetas ta mitmel pool evangeeliumi, kõikjal vastuollu sattudes usuteadusliku eriharidusega jutlustajatega, kuni ta lõpuks suri vägivalda eitavate anabaptistide prohvetina Strassburgi vanglas. Usu-uude võttis Tartus pärast Hoffmanni lahkumist rahuliku ilme.

Usu-uude muudes linnades. Ka kodumaa väiksemais linnus leidis usu-uude aegamööda pinda. Tallinnast levis usupuhastus 1524. a. Narva, Rakveresse ja Paidesse. Neiski kohtades näib olevat tekkinud kokkupõrkeid uue ja vana usu pooldajate vahel. Narvas, kus domniiklased olid hiljuti algust teinud kloostri ehitamisega, tahtis linnavalitsus ära keelata ehitustööde jätkamist ning ainult Harju-Viru rüütelkonna surve loobus sellest. Siingi puhkes kantslites sõnasõda munkade ja usu-uuendajate vahel ning lühikese ajaga muutus meeelolu munkade vastu nii vaenlikuks, et need paremaks pidasid linnast lahkuda.

Vist Tartust levis usu-uude Viljandisse, Uue-Pärnusse ja Valka. Viljandis toimus 1525. ja Uue-Pärnus 1526. a. suurem piltide rüüstamine. Piltide rüüstamine Pärnus, mille juures erilist agarust osutasid kohalikud mustpead, jäi viimseks Vana-Liivimaal.

Aeglasemalt kui mujal levis usu-uude Saare-Lääne piiskopkonnas, kus linnad olid väga väikesed ning kõrval suurist liiklemisteedest. Ka ei andnud Kyveli eeskujulik tegevus piiskopina siin põhjust rahulolematuseks.

Seisused ja usu-uude. Seisustest suhtusid usu-uutesse kõige sõbralikumalt linnakodanikud ühes nende eesotsas seisvate linnavalitsustega. Ümberkorraldused kirikuis andsid häid võimalusi raele laiendada oma võimu ning maad.

Kloostreilt kasuta seisvate varanduste äravõtmine võimaldas senisest paremini korraldada hoolekannet vaeste ja haigete eest ning edendada koolielu. Tallinnas ja Tartus asutati nunnakloostrite asemel tütarlastekooli. Ka poisslastele määratud koolide arv tõusis reformatsiooni ajal. Tallinnas loodi näiteks linnakool Niguliste kiriku juurde ning Oleviste kiriku juurde „gümnaasium“. Energilisi ja ettevõtlikke linnakodanikke, eriti noori mustpäid, vaimustas usu-uudajate mõte, et ristiinimene ei vaja õndsakssaamisel kiriku eestkostmist ja tema ettekirjutuste täitmist, vaid ta saab õndsaks usu läbi Kristuse lunastustöösse. Kirik ja vaimulik seisus kaotasid oma senise üleloomuliku ausära. Osalt sellega on seletatav, miks usu-uute suurimad vastased olid vaimulikud, eriti ülemad vaimulikud ja mungad.

Rüütelkonnad olid alguses reformatsiooni vastu heatahtlikud, sest viimane näis neil kergendavat võitlust piiskoppide suurte võimupüüete vastu. Samuti lootsid nad (läänimehed) saada reformatsiooni tagajärjel läänimaade omanikeks. Volmari maapäeval 1522 a., kui prelaadid nõudsid paavstilt Lutheri-vastase vandebulla väljakuulutamist, astusid selle vastu nii rüütelkonnad kui ka linnad, nõudes küsimuse lahtiseks jätmist järgmise kirikukogu seisukohtade selgumiseni. Seni ei tahtnud seisused sallida siin paavsti bullasid, mille abil oleksid võinud ka piiskopid ehk hakata oma võimu suurendama.

Vasallide sõprus usu-uudajatega ei kestnud aga kuigi kaua. Meelemuutuse põhjuseks olid esijoones sotsiaalsed rahutused, mis käisid kaasas usu-uutega. Maarahvas, kes poole kõrvaga kuulis uusi mõtteid, näiteks asjatalitusil linnas, tõlgendas neid sageli omamoodi. Usu-uudajate kõnet ristiinimese vabadusest, vabanemisest usu asjus katoliku kiriku autoriteetide mõjust, võtsid talumehed kui igasuguse vabaduse õigustamist. Kohati, eriti Harjus ja Virus, tekkis väiksemaid talurahva töötörkumisi ja vastuhakkamisi. Vasalle pahandas ka nende perekonnaliikmete lahkumine nunnakloostreist ning abiellumine kodanikuseisusest meestega. Samuti vihastas neid, et linnad jätsid ainult endale kloostritelt ülevõetud varandused. Neil põhjusil ühinesid vasallid maahärradega 1525. a. Volmari maapäeval ning otsustasid keelata igasugused uuendused maal

tulevase kirikukoguni. Kõigest hoolimata jätkus linnus usu-uute levimine, kuid maakogudusisse ei suutnud ta nii pea tungida. Alles orduaja lõpu poole, kus usu-uude kaotas linnus täiesti oma revolutsioonilise iseloomu ning enam ja enam selgus, et usu-uundajad ei taotle muudatusi sotsiaalses korras, muutusid vasallid talle üksteise järel sõbralikuks ning vähehaaval võis levida usu-uude nüüd maalegi.

Usu-uude ja eestlased. Eestlasist tutvusid usu-uutega eeskätt linnaelanikud. Orduaja lõpul pääsesid siiski ka paljudes maakogudusis jutlustama luteri pastorid, sedamööda kuidas vasallid pöördusid uue usu poole. Vasallid, kes võitluse ajal Blankenfeldiga olid saavutanud õiguse ametisse määrata vaimulikke oma kihelkonda, määrasid muidugi neid, kelle vaated tundusid sobivamad.

Eestlaste sotsiaalsesse olukorda ei toonud usu-uude oodatud parandusi. Oma sisult jäi uus usk talurahva hingele mitmeks sajandiks võõraks, veel võõramaks kui seda oli olnud katoliku usk. Tema tulekuga kadusid kirikust pühaku- ja jumalaemapildid, kelle poole oli seni pöördutud palvetega häda korral. Jumala abi näis lihtsaile inimesile muutuvat nüüd aina kättesaamatumaks.

Ainult väheseile eestlasile tõu usupuhastus kaasa vaimse tõusu võimalusi, nimelt neile, keda sakslasist reformaatorid oma kaastõeliseks valisid. Muidugi tuli neid teataval määral tutvustada selleaegse hariduse ja vaimueluga. Üsikud eestlased saavutasid nüüd isegi kirikuõpetajate kohti: nii näit. Johann Kõll ja Hans Kuhn Tallinnas. Viimase, Vaskjalast pärit oleva õpetaja, olid omal kulul koolitanud Tallinna raehärrad. Ka eestikeelsele vaimulikule kirjanduusele pandi nüüd esimene alus¹ — 1535. a. ilmus trükist õpetajate Wanradt'i ja Kõll'i katekismus, milles kõrvu seisis alasaksa-keelne ja eestikeelne tekst.

2. Vene-Liivi sõda.

Ellood. XVI s. keskpaiku muutus Moskva välispoliitika Liivimaa suhtes jälle pealetungivaks. Vene tsaari Joann Julma erutasid need takistused, mida Liivimaa valmistab võimsa Venemaa ülesehitamisel. Liivimaa keelas relvade ja sõjamoona transiidi Venesse ning takistas kõigiti erioskustega eurooplaste Venemaale minekut. Nii näiteks vangistas Lüübeki linn Tallinna pealekäimisel 123 isikut, keda Vene valitsuse agent oli Euroopas kogunud Venemaale viimi-

¹ Kui mitte arvestada kaduma läinud Kyveli katekismust, millest puuduvad lähemad andmed.

seks. Relvi ja tehnilisi asjatundjaid vajas aga Venemaa seda enam, et tal tuli sõida mitme tatarlaste riigiga.

1551. a. lõppes 20-aastane vahe rahu Moskva ja Liivimaa vahel, üks neist mitmest, mida korduvalt sõlmiti pärast Plettenbergi võite. 1554. a. läksid Liivimaa saadikud Moskvasse, et pikendada rahu võimalikult kolmekümneks aastaks. Joann IV asetaski saadikuile nüüd haruldaselt raskeid tingimusi, nõudis näit. Vene kaupmeestele täielist kauplemisvabadust Liivimaal ning Tartu piiskopkonna igalt elanikult 1 mark hinnust aastas. Seejuures nõuti veel 50 aasta eest võlgu oleva hinnuse tagantjärele tasumist. Saadikud, kes nägid venelaste sõjalisi ettevalmistusi, mis tegelikult olid mõeldud sõjaks Rootsi vastu Soomes, hirmusid ja lubasid maksta hinnust. Ka ordumeister ei öelnud venelasile rahu üles, kuigi nüüd oleks olnud soodus alustada sõda venelaste vastu koos Rootsi kuninga Gustav Vaasaga. Kuid viimane pidi sõdima venelaste vastu üksi ning tegigi seda 1556. a. rahuni.

1555. a. puhkes Vana-Liivimaal jälle üks suuremaid sisetülisid, nn. koadjuutori tüli. Peapiiskop Wilhelm oli võtnud seisuste nõusolekuta ilmlikuks abiliseks ehk koadjuutoriks Mecklenburgi hertsogi Christoph'i. Koadjuutori abil tahtis peapiiskop kaitseda piiskopkonna õigusi nii sise- kui ka välisvaenlaste vastu ning tõsta piiskopi võimu ülemaks võimuks Liivimaal. Selleks astus ta ühendusse isegi välisriikidega, eeskätt Poolaga, ning võitis ordumarsali enda nõusse. Kui piiskopi kavatsused avalikuks tulid, puhkes ta vastu üldine vaen ning peapiiskop vangistati ühes koadjuutoriga. Kuid nüüd hakkas Poola nende kaitsemiseks väge koguma Liivimaa piirile. Ordu andis nüüd järele, piiskop ja koadjuutor pandi tagasi kohtadele ning 1557. a. sõlmitud Posvoli rahu ühinesid Vana-Liivimaa ja Poola kaitse- ja pealetungiliiduks Venemaa vastu. See liit aga pidi jõustuma Venemaa ja Poola vahel sõlmitud vahe rahu pärast alles viis aastat hiljem.

1557. a. lõppes kolmeaastane tähtaeg, mille jooksul pidi tasutama osa Tartu piiskopkonna maksust, ning kui liivimaalased seda ei teinud, kuulutas Venemaa Liivimaale 1558. a. jaanuaris sõja.

Narva langemine (mais 1558). Pikk rahu aeg oli viinud korra tuisse Liivimaa maakaitse. Väed tulid kokku väga aeglaselt ja vastu tahtmist. Koostöö maahärrade vahel maakaitse huvides lönkas, sest ei saavutatud tarvilikku üksmeelt, kusjuures maahärrad püüdsid maakaitse raskusi üksteise õlgadele veeretada.

Venelased alustasid sõda jaanuaris hirmsa rüüsteretkega, mille all kannatas eeskätt Tartu piiskopkond. Maalt lahkumisel manitses Vene vägede juhataja liivimaalasi saatma Moskvasse rahu sobitajaid ühes rahaga ning lubas mõneks kuuks vahe rahu. Maksu kogu-

misel tekkis aga seisuste vahel arusaamatusi, mille tõttu viibis saatkonna väljasõit. Saatkonna Venemaal viibimise ajal tungisid aga venelased vaherahu murdes Narvale kallale ning vallutasid ta mais 1558. a. Narva vallutamine osutus venelasile seepärast õige lihtsaks, et maahärrad viivitasid hädaohtu sattunud piirilinna abistamisega. Omades Narva näol head sõjalist toetuspunkti, esitas tsaar Liivimaale otse võimatuid nõudmisi.

Maakaitse organiseerimine. Liivimaalased olid sunnitud jätkama sõjategevust. Fürstenberg kogus kokku need vähesed sõjalised jõud, mida Vana-Liivimaa suutis välja panna. Ordu peaväed kogunesid Kirumpää juurde laagrisse, väiksemad Põhja-Eesti väed Purtsesse. Seekord kardeti pealetungi lõuna poolt Peipsit, sest Lõuna-Eesti oli veel rüüstamata.

Vastseliina ja Tartu langemine (1558. a. suvel). Nagu arvatud, tegid venelased uue pealetungi Pihkvamaalt Liivimaale. Andrei Kurbski juhatusel saabuv Vene vägi oli õige suur, umbes 60 000 meest, ning hästi varustatud. Esmalt piirasid ja vallutasid venelased Vastseliina kindluse (30. juunil). Ordumeister Fürstenberg ei julgenud oma umbes 3000-mehelise peaväega Kirumpäält Vastseliinale appi minna. Seega ei kasustanud ta Plettenbergi aktiivse maakaitse põhimõtet. Pärast Vastseliina langemist asusid Vene väed varsti Tartu piirama.

Tartu kaitsemist raskendasid korratusse sattunud kindlustised, toidu- ja laskemoona vähesus ning tülid evangeeliumi- ja katolikusuliste vahel linnas. Venelased pakkusid linnale väga soodsaid alistumistingimusi: linn pidi säilitama senise omavalitsuse, kauplemiskitsendused võõraste suhtes pidid kehtima endises ulatuses ning muidki privileege lubati kinnitada. Kõigil neil põhjusil alistuski Tartu lühikese piiramise järel vabatahtlikult 18. juulil 1558. a. Veel mõne kuu rüüstasid venelased Eestis, vallutades mõne väiksema linnuse (Laiuse, Põltsamaa, Toolse), mis alistusid peaaegu vastupanuta. Alles septembri lõpul lahkus Vene sõjajõudude enamik Liivimaalt.

Kettleri pealetung (1558. a. sügisel). Venelased Riia all ja vaherahu (1559. a. jaanuaris). Saamatu Fürstenbergi vastu tekkis ordu opositsioon ning talle määrati koadjuutoriks Gotthard Kettler 1558. a. suvel. Kettleril õnnestus luua suuremat sõjaväge, kuhu kuulus umbes 7000 palgasõdurit, 2000 ratsaväelast ja 16 000 talupoega. Selle väega asus ta Liivimaale jäänud Vene väeosi välja tõrjuma maalt. Alguses näiski tal olevat edu — Kettleri väed lähenesid võidukalt Tartule, kuni ühes lahingus Elva juures Kettler raskesti haavata sai ning pealetung katkes. Nüüd muutusid venelased aktiivsemaks ning tungisid suure väega Riia alla, kus aga Taani saadiku sobitusel jaanuaris 1559. a. vaherahu sõlmiti 1. novembrini.

Välisabi taotlemine. Õigus välisabi saada oli Vana-Liivimaal esma-
 joones Saksa riigilt. Kuid keiser Ferdinand oli valmis andma
 ainult diplomaatiliselt abi, pöördudes kirjaga tsaari poole, millel aga
 polnud tulemusi. Samuti jäi tulemusteta keisri kirjalik üleskutse
 Hispaania, Taani, Inglise, Rootsi ja Poola kuningale toetada Liivi-
 maad. Hansalinnadki ei mõelnud Liivimaa abistamisele, vaid kasu-
 tasid võimalust kauplemi-
 seks Venemaaga Narva
 kaudu, Tallinnas oma kaupu
 maha laadimata. Eriti kasu-
 likult ja rohkesti müütasid
 nad venelastele sõja-
 varustist.

Esiailgu näis olevat mõ-
 ningaid lootusi Taani
 abile, kelle poole pöördusid
 ordumeister, Tartu piis-
 kop ja Tallinna linn. Ordu
 oli nõus Taani hertsogiriigi
 taastamisega Põhja-Eestis,
 kui kuningas võtab enda
 peale kogu Maarjamaa kait-
 semise. Kuid viimane tingi-
 mus tundus Frederik II-le
 liiga raske. Tal õnnestus
 väiksema riisikoga rajada
 Taani võimu Maarjamaal.
 Nimelt müüs Saaremaa piis-
 kop Johann von Münch-
 hausen 30 000 taalri eest
 Saare-Lääne piiskopkonna
 taanlastele, õigemini ku-
 ninga vennale Holsteini hertsogile Magnusele. Ordu ja Taani läbirääki-
 mised katkesid tulemusteta. Fürstenbergi saavutatisteta välispoliitika
 võttis temalt igasuguse poolehoidu ordus. Enam ja enam läks ordu
 juhtimine koadjuutor Kettleri kätte, kes 1559. a. teisel poolel koguni
 ordumeistriks tehti ametist loobunud Fürstenbergi asemele.

Kettler pöördus abipalvega Poola poole ning tal õnnestus 1558. a.
 sügisel sõlmida Vilnos kuningas Sigismund Augustiga leping, mille
 järgi kuningas võttis ordu oma kaitse alla kui talle alluva riikliku
 organisatsiooni, mitte kui liitlase. Ordu seekord abistades oleks ta
 rikkunud Vene-Poola rahulepingut. Poola deklareeris küll oma valmis-
 olekut appitulekuks, kuid abi aeg ja laad olid jäänud määramata.

2. joonis. Gotthard Kettler.

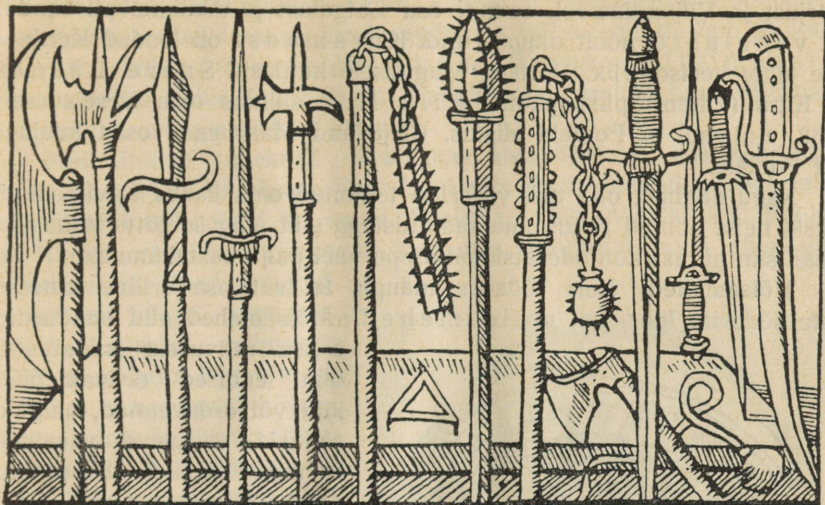
Seejuures oli Poola sihiks lasta ordu end nõrgaks võidelda. Samal ajal oli Kettleri peapüüdeks luua enesele ordumaadest pärisriik. Nii pidid liivimaalased nüüdki toetuma eeskätt omadele jõududele. Kogu maalt võeti üldist kontributsiooni, mille abil maahärrad võisid palgata uusi sõdureid ja varustada vägesid. Juba enne vaerahu lõppu tungisid liivimaalased kallale venelastele, kes olid seotud võitlustega tatarlaste vastu. Kuid liivimaalaste pealetung jäi tagajärjeta.

Venelaste uus suur pealetung (1560). Härgmäe lahing. Viljandi langemine (augustis 1560). Juba 1559. a. detsembris läksid venelased üle pealetungile. Eriti agaraks muutus nende sõjategevus aga 1560. a. maikuus. Viljandile, kelle komtuuriks oli saanud endine ordumeister Fürstenberg, lähenes üks Vene vägi põhja poolt Võrtsjärve, ning edelast tuli teine vägi, et ära lõigata Fürstenbergi ühendusvõimalusi lääne poole. Viimasel 12 000-mehelisel väel oli Härgmäe juures 2. augustil lahing ordu maamarssali Philipp Schall von Bell'iga, kes käsutas ainult 300—500 ratsaväelast. Ainult üksikud liivimaalased pääsesid elu ja vabadusega sellest verisest lahingust, mis oli Vene-Liivi sõja väheseist välilahinguist üks suuremaid. Pärast Härgmäe lahingut ühinesid mõlemad Vene väed Viljandi all ja asusid teda piirama. Viljandi langemist kiirustas abi äräjäämine ordumeister Kettleri poolt ning palgasõdurite mäss saamata jäänud palga pärast. 20. augustil 1560 alistus linn.

Pärast Viljandi langemist tegid venelased rüüsteretki, mis ulatusid Võnnuni, Pärnuni ja Läänemaalegi. Mitmed linnused alistasid vastupanuta, kuid Paidet piirasid venelased tagajärjetult. Pealetulev 1560./61. a. talv ning võitlused tatarlastega sundisid varsti lahkuma Vene vägesid, ilma et oleks suudetud vallutada Kesk- ja Põhja-Eestit.

Liivi konföderatsiooni lõpp (1561. a.). Kuigi venelaste peaväed 1560. a. lõpul lahkusid, ei päästnud see Vana-Liivimaad. Ordul ei olnud jõudu venelaste täieliseks väljatõrjumiseks. Enamik Maarjamaa linnuseid oli venelaste või poolakate käes. Poolamaa oli andnud abi ainult linnusegarnisonide näol, sest kuningas ei tahtnud niivõrra sõdida venelastega kui just alistada endale Liivimaad. Kuid linnusegarnisoneski teotsesid poolakad loiuult. Maa oli rüüstatud, põllud söötis, sõjaväe ülalpidamiseks puudus raha, talupojad üritasid siin-seal mässukatseid.

Nähes, et senised maahärrad ei suuda Liivimaad kaitseda venelaste vastu, astusid Tallinna linn ja Harju-Viru rüütelkonnad läbirääkimisse Rootsi kuninga Eerik XIV-ga alistumise asjus. Kuningas saatis 1561. a. märtsi lõpul oma saatkonna Tallinnasse Klas Horniga eesotsas. Veel kord küsis Tallinn ordumeistrilt, kas temalt

3. joonis. Relvi XVI sajandist.

on loota abi peale Poola garnisoniväe, ning kui ordumeister palvele rahuldavalt ei vastanud, allusid 1561. a. juunis Tallinn ning Harju, Viru ja Järva rüütelkond Rootsile, kusjuures Eerik XIV andis allujatele õige suuri õigusi.

Rootslaste edu Põhja-Eestis nähes saatis Sigismund August Liivimaale suuremaid sõjavägesid ning oma suursaatkonna. Viimane leppis seniste maahärradega kokku maa riikkondliku ümberkorralduse suhtes. Kettler sai pärandatava hertsogiriigina endale Kuramaa ja Zemgale, s. o. alad Väinast lõuna pool, põhja pool Väina jõe asetsevad alad alistusid aga otseselt Poola kuningale. Uus võim leidis maal pinda seda kergemini, et kuningas kinnitas ordu ja Riia peapiiskopkonna aadlile nende eesõigused ning lubas viimaseid isegi laiendada.

Ordu aadlile antud eesõigused on fikseeritud novembrikuul 1561. a. nn. Sigismund Augusti privileegis. Nii lõppes Liivimaa konföderatsioon ja algas riikkondliku killustumuse ajastu.

Eesti riikkondliku killustumuse ajastu.

I. Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal.

Vastuolud. Liivi konföderatsiooni langemisel jagunes Vana-Liivimaa kuueks osaks. Rootsile allus Tallinn, Harju- ja väike osa Virumaast. Endine Tartu piiskopkond, suurem osa Virumaast, osa

kail võimalus ähvardada venelasi Liivimaal seljatagant. Poolakate edu sundis elatanud tsaari järele andma. 1582. a. sõlmiti Jam Zapoljes rahu, milles Joann loobus Poola kasuks Liivimaast, välja arvatud Põhja-Eesti. Pärast Zapolje rahu saabus Lõuna-Eestile ligi paarikümneks aastaks rahu.

Poola-Rootsi vahekord — sõjakas kuni 1568. a., siis sõbralik.

Poola-Rootsi suhted pärast Vene-Liivi sõja lõppu polnud nii pidevalt vaenlikud kui Poola-Vene omad. Eerik XIV ajal sõdisid küll Poola ja Rootsi vahelduva õnnega, kusjuures mõlemaid pooli abistasid mõisamehed. Kord tungisid

rootslased õige sügavale Lõuna-Eestisse, vallutasid 1563. a. näiteks Pärnu, kuid pidid ta paar aastat hiljem jälle poolakaile jätma. Sõjategevus Poola ja Rootsi vahel katkes automaatselt, kui 1568. a. Rootsi troonile pääses Eerik XIV asemele Johan III — Sigismund Augusti õemees.

Rootsi vahekord hertsog (hiljemini kuningas) Magnusega ning Venemaaga. Pljussa vaherahu (1583) ja Täyssinä rahu (1595). Eerik XIV eluajal valitses Vene ja Rootsi vahel rahu. Samal ajal aga toimus Rootsi ja Taani vahel seitse aastat kestev sõda (1563—70), mille osa võitlusi peeti Liivimaal. Siin võitlesid rootslased õige edukalt hertsog Magnuse vastu. Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa läks rootslaste kätte. 1564. a. oli Magnus peaaegu välja tõrjutud mandrilt.

Eerik XIV-le järgnenud Johan III-nda ajal läks Vene ja Rootsi vahekord õige halvaks. 1570. aastal, kui rootslased Taaniga rahu sõlmsid, algasid võitlused Rootsil Venemaaga, mis kestsid 1583. a. vaherahuni. Otsides toetust Liivimaal asuvailt võimudelt jõudis tsaar kokkuleppele hertsog Magnusega. Tsaar andis hertsogile Liivimaa kuninga tiitli (1570. a. Moskvas) ning lubas anda talle

5. joonis. Liivimaa vapp Sigismund Augusti ajal.

oma lletütire naiseks. Liivimaast pidi loodama pärandatav Moskva vasalliriik Magnuse valitsuse all. Magnus nimetati Vene vägede juhatajaks Liivimaal. Nendega piiras ta 1570. a. umbes 30 nädalat Tallinnat, kuid ei vallutanud viimast. Peaasjalikult seetõttu ei langenud Tallinn, et ei suudetud katkestada tema ühendust Soome ja Rootsiga mere kaudu. Kuid muid Rootsi alasid Liivimaal õnnestus venelastel ja Magnusel võita, nii et 1576. a. kuulus rootslasile Eestis ainult Tallinn. 1577. a. piirasid venelased veel kord Tallinna, kuid

6. joonis. Sigismund III.

ei vallutanud seda nüüdki. Vene vägi suundus nüüd lõunasse ning võitles esialgu edukalt poolakate vastu Koiva ja Väina jõe ümbruses. Umbes noil ajal sattus tsaari viha alla hertsog Magnus, kes püüdis tsaari arvates toimida liiga iseseisvalt. Ta astus tsaari teadmata läbirääkimistesse Stephan Bathoryga, lubades talle alistunud elanikele kaitset kõigi muude võimude vastu, püüdis mõningaid linnuseid ainult oma sõduritega mehitada, vältides venelasi. Seepärast ütles tsaar Magnusele senise sõpruse üles ja vallutas kõik ta linnused mandril. Ainult Kura piiskopi maad jäid endist viisi Magnuse kätte. Saaremaa oli juba varem võtnud oma valdusse Taani kuningas (1573. a.).

Pärast 1577. a. Tallinna piiramist jätkus Vene-Rootsi sõda väiksemate vastastikuste rüüsteretkede kujul. Tallinna kogunenud sõjapõgenikele talupoegadele ja vabadikele, samuti kodanikele, sõdureile ja mõisameestele andsid Rootsi võimud vabaduse rüüstamiseks kogu venelaste alal. Eriti agarasti ja osavasti kasustasid seda õigust talupojad, kes maad hästi tundsid. Tallinna kuhjus varsti nii suurel hulgal loomi ja vallasvara, et keegi neid enam ei tahtnud osta. Kuigi nii venelaste rahu kestvalt rüüsteretkedega rikuti, ei saanud rootslased linnuste vallutamiseks mitmel aastal hakkama.

Alles 1580. a. tõi pöörde sõjaõnne. Rootslaste pealetungi hakkas juhtima väepealik Pontus de la Gardie, Rootsi teenistuses

olev Prantsuse aadlimees. De la Gardie retked erinesid rootslaste seniseist haruldase kiiruse ja väe hea varustise poolest. Ootamatult vallutas 1580. a. de la Gardie Käkisalme kindluse Soome piiril, millel oli Soome kaitse seisukohalt ülisuur tähtsus. Järgmisel, 1581. a. talvel tuli ta ootamatult vägedega üle Soome lahe jää, piiras ümber ja võitis varsti Rakvere. Siis puhastas ta Läänemaa venelasist, luues nii kindla seljataguse venelaste vastu võitlemiseks. Samal aastal võitis ta veel Narva. Ka Jaanilinn, Jama ja Kaporje Ingeris langesid rootslaste kätte, ning jäidki nendele koos Põhja-Eestiga Pljussa vahele, mis sõlmiti 1583. a. Hiljem, 90-ndail aastail, sõdis Vene tsaar Feodor veel kord edukalt Eestimaal ning Rootsi pidi 1595. a. sõlmitud Täyssinä rahu loobuma küll Ingerimaast Venemaale, ent kogu Põhja-Eesti ühes Narva piirikindlusega jäi endist viisi tema kätte.

Sõdade ajastu tagajärjed. Üle inimpõlve kestnud võitluste ja rüüstamiste ning nendega kaasuvate näljahädade ja taudide tagajärjeks oli maa täieline laastamine, üldine vaesumine ja eestlasist talupoegade arvu kohutav kahanemine. Põhja-Eestis, välja arvatud Järvamaa, oli 1586. a. revisjoni andmeil tühje talusid umbes niisama palju kui asustatudki, Järvamaal oli aga veel 1590. a. tühje adramaid umbes kolm korda rohkem kui asustatud. Kõige enam kannatasid sõja all muidugi talupojad, kuid ka aadel ja kodanikud vaesusid, sest oli võimatu mõisu majandada ja kaubelda ning kestvate sõdade ajal pidi sageli toidust otsima riisumisega.

II. Varajane Rootsi aeg Põhja-Eestis.

Haldusolud maal. Põhja-Eesti alistumisel Rootsi võimule oli Eerik XIV süvendanud siinse aadli privileege, mille tagajärjel nende alad moodustasid otsekui riigi riigis. Tõsisemaid korraldamis- ja teotsemisvõimalusi oli keskvõimul ainult riigile alluvais linnuseis ja kroonumõisades. Rootsi aja alguses oli kroonule alluv mõisade ala õige suur, moodustades tublisti enam kui poole kõigist mõisade adramaist. Valitsuse kätte olid langenud endised ordu ja piiskoppide mõisad, aga ka paljud eramõisad, mille omanikud olid kas surnud, välismaale põgenenud või koguni üle läinud vaenlase poole. Kuid kauaks ei püsinud Rootsi riigi käes sellised suured maahulgad: paljud kadunuks arvatud aadlimehed või nende lapsed ilmusid välja ning said tagasi oma mõisad. Liivimaa aadlile anti mõisu kergel käel kingituseks, Rootsi riigiametnikele ja sõjaväelasile tasuti nende teeneid sageli mõisade doneerimisega, ning kui XVI ja XVII s. vahetusel puhkesid jälle sõjad Poola ja Rootsi vahel, püüdis Karl IX Lõuna-Eesti mõisnikke oma pooldajaks võita neile läänide lubami-

sega Rootsi alal Liivimaal. Kõige selle tõttu oli 1620. a. paiku Rootsi kroonumaade hulk Liivimaal kokku kuivanud umbes veerandile sellest, mis ta oli Rootsi aja alguses.

Kroonumõisade ala jagunes üksikuiks linnuseläänideks, mida valitsesid kuninga poolt nimetatud foogtid. Nende kõrval esindas Rootsi võimu Eestis veel Tallinna asehaldur, hiljem kuberner. Kuid viimasel polnud otsesest ülemvõimu foogti üle. Nagu asehaldur, nii allusid viimasedki otseselt kuningale. Nii puudus Põhja-Eestis kroonumaadelgi ühtlustatud ja terviklik valitsemiskorraldus.

7. joonis. Jesuiit.

Foogti ja asehalduri ülesanded olid kõigepealt sõjalist laadi, nagu linnuste korrahoidmine, sõdurite värbamine ning varustamine jne., selle kõrval kuulusid nende kohustuste hulka veel maksude võtmine, kohtumõistmine ja avaliku rahu eest hoolitsemine. Foogtid, kel koha peal puudus otsene ülemus, toimisid sageli õige omavoliliselt eriti maksude kogumisel talupoegadelt, et nii ruttu rikastuda. Selleks, et maksud õieti laekuksid ja ära hoitaks foogtide kuritarvitused, muu seas ka talupoegade väljakurnamine nende poolt, laskis Karl IX 1601. a. koostada üldise maaraamatu, kuhu märgiti kõik kroonumõisad, nende talupoegade ja vabadikkude arv ning maksukohustused.

Aadlimõisade alal oli Rootsi riigivõimul väga vähe õigusi. Tähtsamad neist olid õigus nõuda iga 15 adramaa pealt üht varustatud ratsanikku väeteenistusse sõja korral ning kubeneri õigus osa võtta kohtuistungest talupoegade üle. Muidu oli riigivõim peaaegu täiesti kõrvaldatud aadli alalt. Seisuslikku võimu teostasid siin maapäev (rüütlimõisaomanikkude koosolek) ning maapäeval valitud maanõunikkude kollegium, kes maapäeva vaheaegadel esindas rüütelkonda.

Aadli omavahelisi kohtuasju ajasid meeskohtud ja maakohus, politseikohtutena toimisid neli adrakohut (haagrehid). Oma mõisa piires toimunud kuritegude üle oli mõisnikul kohtuõigus. Sellise mõisakohtu kohtunikel oli seda enam võimalusi omavoliks, mida enam langes talupoegadest kaasistnikkude osatähtsus. Neid huvitas enam kohtuistungiga kaasas käiv kohtunikkude omavaheline jooming, kui kohtuotsus, mida võidi teha isegi „inimese ihu ja elu üle“. Protokolle kohus ei pidanud ning seepärast puudusid võimalused tema tegevuse kontrollimiseks.

Kirikuelu. Nagu kohtu alal, nii esines äärmiselt palju puudusi ka kiriku korralduses. Kirikujuhi — superintendendi — võim oli väga väike, paljud kogudused olid õpetajata, teistes ei osanud õpetajad rahva keelt, kolmandais käsutasid mõisnikud talurahvast pühapäevalgi teole, nii et neil puudus aeg kirikusse minekuks. Koolid puudusid peale väikeste algkoolide Haapsalus ja Tallinnas, kiriklik hoolekanne oli väga viletsal järjel.

Talurahva olukord. Talurahva seisund muutub varasel Rootsi ajal aina halvemaks. Küll võõrastas Rootsist siia saabunud üksikuid ametnikke see karmus, millega aadel kohtles talupoegi, kuid see ei mõjutanud aadlit talupoegade olukorda parandama. Küll deklareeris Eerik XIV, et ta ei taha tulevikus lubada aadlil senisel viisil talupoegi peksata, kuid deklareerimisest kaugemale ei saadud. Talupoegade seisund ei paranenud, vaid halvenes. Eriti tõusid varasel Rootsi ajal talupoegade teokohustused selle tõttu, et talupoegade arv oli sõdade väga kahanenud, mõisade arv aga püsis endisena. Orduaja lõpul kõikus adramaalt nõutavate teopäevade arv 1 ja 6 vahel, nüüd aga tõusis ta kõikjal 6 päevani nädalas ning mõnel pool üle sellegi. Muidugi tõi teoorjuse kasvamine kaasa talupoegade rahutusi, kuid viimased ei andnud tulemusi. Valitsus korjas ära talunikelt püssid, mis sõdade ajal nende kätte sattunud, aga laske-riistuta polnud eestlasil midagi teha võõrastele võimudele.

III. Taani aeg Saaremaal.

Saaremaa jäi peaaegu puutumata mandrit laastanud raskeist sõdadest ning nendega kaasunud viletsusist. Ajal, mil mandril elanike arv pidevalt vähenes, tõusis ta Saaremaal, m. s. suure sõjapõgenikkude voolu tõttu. Eriti tuli see kasuks kasvavale Kuresaare alevile, millele hertsog Magnus andis 1563. a. linnaõiguse.

Mis puutub maa valitsemiskorraldusse, siis ei muutunud see Saaremaal esialgu palju. Magnus asus maad valdama Saare-Lääne piiskopina ning säilitas senise halduskorralduse.

Alles siis, kui Saaremaa liideti 1573. a. otseselt Taaniga, korraldati siin haldusviisid põhjalikult ümber. Ülemvõim kuulus siin nüüdsest peale kuninglikule asehaldurile, kellele allus ametkondades 18 amethaldurit. Nii oli Saaremaa valitsemine paremini tsentraliseeritud kui Põhja-Eesti mandril. Aadli käes olev maa-ala oli siin suhteliselt väiksem ning seetõttu ei omanud aadel ülemvõimu riigivõimu suhtes. Ometi kujunes eestlaste sotsiaalne seisund siin umbes niisama raskeks kui ta oli mandril, koormised ja tegu kasvasid tunduvalt.

IV. Poola aeg Lõuna-Eestis.

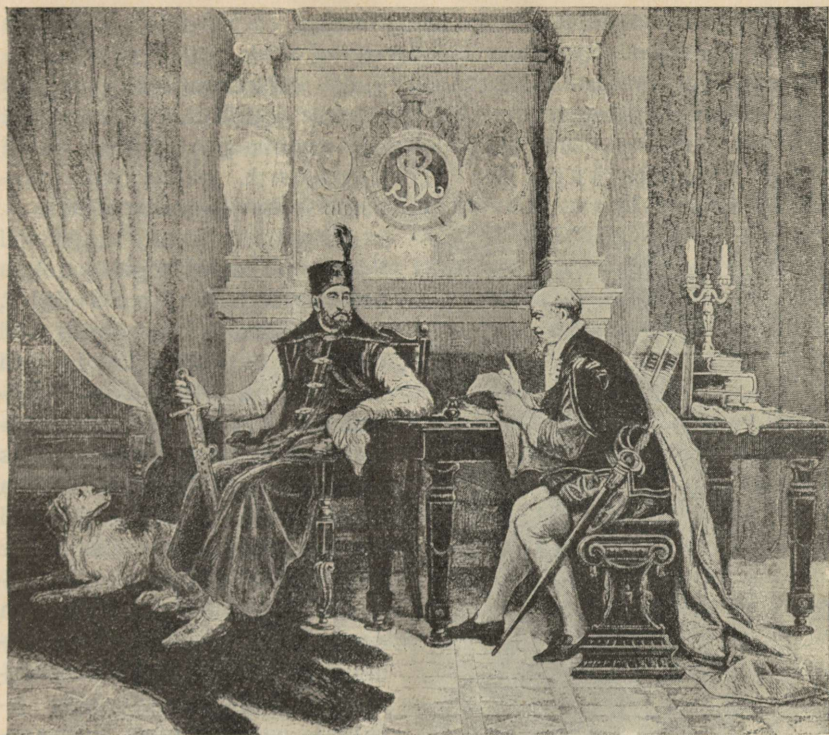
Haldusolude areng Stephan Bathory ja Sigismund III ajal. „*Constitutiones Livoniae*“ (1582. a.). Lõuna-Liivimaa Poola alla minekul andis kuningas Sigismund August suuri õigusi ordu aadlile õiguste kirjas, mida nimetatakse Sigismund Augusti privileegiks. Luteri usk kuulutati maal ainukehtivaks, riigiameteisse Liivimaal lubati võtta ainult kohalikke elanikke. Sama lubati ka Riia peapiiskopkonna aadlile. Alistumise ürikutes kinnitati ka talupoegade sunnismaisus.

Hoolimata Sigismund Augusti privileegist ei kujunenud aadli võim Lõuna-Eestis nii suureks kui põhjapoolsel Rootsi alal. Halduslik kord kujunes siin hoopis teissuguseks kui Põhja-Eestis.

Sigismund Augustil ei õnnestunud kestvate sõdade tõttu anda Liivimaale püsivat halduslikku korda, seda tegi alles Stephan Bathory (1576—1587) pärast Zapolje rahu. 1582. a. kuulutati ametlikult välja Liivimaa põhiseadus „*Constitutiones Livoniae*“. Viimane tunnistas m. s. luteri usu kõrval lubatuks ka katoliku usu Liivimaal, erinedes nii Sigismund Augusti privileegist. Maa halduslik korraldus kujunes *Constitutiones Livoniae* järgi väga terviklikuks ja tsentraliseerituks. Kõrgemaks ametnikuks maal oli administraator. Temale alluv Liivimaa jagunes kolme presidiaatkonda, mis omakorda jagunesid staarostkonniks. Nende valdusalade eesotsas seisis presidendid ja staarostid, kusjuures viimased olid selgesti alistatud esimestele ja esimesed administraatorile. Oma olemuselt olid staarostkonnad ja presidiaatkonnad ametiläänid, mille sissetulekuist osa jäi staarostile või presidendile.

Uus halduskorraldus ei riivanud veel kohalikke aadli huve, küll aga tema edaspidine täitmine. Ametiläänide andmisel hakkas Stephan Bathory ilmsesti eelistama poolakaid ja leedulasi liivimaa lastele. Stephan Bathory järglane Poola troonil, Sigismund III (1587—1632), läks isegi niikaugele, et ta Liivimaale uue halduskorralduse andis (*ordinatio Livoniae*), kus staarostkondi lubati tulevikus üldse anda ainult poolakaile ja leedulasele. Kui selline korraldus Liivimaal liiga suurt opositsiooni äratas, võttis kuningas küll ta tagasi, kuid tegelikult jätkus poolakate ja leedulaste eelistamine ametiläänide andmisel.

Stephan Bathory agrarpoliitika. Nagu ametiläänide nii ka tavaliste mõisade läänistamisel Stephan Bathory eelistas poolakaid ja leedulasi sakslastele, et suurendada siin riigitruud elementi. Kõrvuti Liivimaa mõisnikuseisusse poola ja leedu vere immutamisega püüdis Bathory suurendada riigimõisade ala aadlimõisade arvel.

8. joonis. Stephan Bathory ja tema ajalookirjutaja Heidenstein.

Ta otsustas tagasi võtta riigile need mõisad, mida olid kergel käel läänistanud viimane peapiiskop Wilhelm ning Sigismund Augusti aegne administraator Chodkievicz, kui nad tahtsid kindlustada endale aadli poolehoidu erakordseil aegadel. 1582. a. nimetas kuningas komisjoni, kes pidi järele uurima, missuguse läänistuse alusel keegi Liivimaa mõisnik omas mõisa. Chodkievicz'i ja Wilhelmi läänistatud mõisad pidi tagasi võetama. Komisjon asuski tööle, mille tulemuseks oli päris paljude aadlimõisade tagasiminekuks kroonule. Õige suureks kasvasid kroonu maad Tartu piiskopkonnas, mis alles pärast Jam Zapolje rahu läks Poola kätte. Bathory arvates ei käinud selle mõõgaga vallutatud ala kohta ei Sigismund Augusti ega mingi muu privileeg ning ta luges kogu piiskopkonna maad valitsuse omaks, kes võis sellega talitada oma äranägemise järgi. Ainult kuuele Tartu piiskopkonna vasallile andis kuningas tagasi nende mõisad, enamik maadest aga läks riigi kätte nn. ökonomiamõisade nime all.

Vastureformatsioon Liivimaal. Muidugi kibestas Stephan Bathory agraarpoliitika väga kohalikku aadlit, kuid viimase protestid jäid tulemusteta. Samuti ei näinud kohalikud sakslased just hea meelega Bathory kirikupoliitilisi samme katoliku kiriku kasuks. Ühel ajal katoliku usule kehtimisõiguse andmisega Liivimaal loodi 1582. a. Võnnus katoliku piiskopkond, millest pidi kujunema rekatoliseerimise keskus.

9. joonis. Poola ohvitser Sigismund III ajal.

Kuid rohkem head kui Võnnu piiskopid tegid katoliku usu levitamiseks jesuiidid, kelle peaaasukohaks eesti alal oli Tartu. Jesuiidid asusid siia 1583. a. Paar aastat hiljemini oli siin neil oma kolleegium, mille juurde kuulus gümnaasium ehk akadeemia ning tõlkideseminar. Mõlemad koolid pidid andma jesuiitidele häid kaastöölisi, kuigi gümnaasiumis võisid õpetust saada ka need, kes ei kavatsenud pühenduda katoliku kiriku teenistusse. Õpilasi oli neis jesuiitide asutis väga mitmesuguseist rahvusist: siin oli poolakaid, venelasi, eestlasi, sakslasi ja isegi rootslasi. Õppetöö oli võrreldes seniste Liivimaa koolidega gümnaasiumis

hästi korraldatud ning õppekava võrdlemisi avar.

Linnakodanikkude seas ei andnud jesuiitide misjonitöö mainimisväärsed tulemusi, seda suurem oli aga nende mõju talurahva juures. Jesuiitide paatrid ja tõlkideseminari õpilased tegid tihti maal ringsõite, jutlustades sõdade tõttu lagunenu kirikus, taludes või lihtsalt teeristidel. Talurahvas, kes polnud veel unustanud katoliku usu aegseid kombeid ja harjumusi, võttis jesuiite vastu suure armastusega. Ruttu loobusid talupõjad luteri usust, kus sõbralikud pühakud polnud vahemeheks inimese ja Jumala vahel, kelle poole otseselt oma palvetega ei julgetud pöörduda. Ka jesuiitide hoogus kihutustöö, mis arvestas rahva ebausku, tegi vana usu talurahvale armsaks.

Peale selle, et Stephan Bathory andis teotsemisvõimalusi katoliku kirikule ning varustas jesuiite ja muid kirikutegelasi küllaldaselt

maade ja majadega, ta püüdis Liivimaale tuua ka katoliiklasist asunikke. Viimastele lubati siin mitmesuguseid soodustusi, näit. pikemaajalist maksudest vaba olemist. Kuid see Stephan Bathory üritus ei andnud kuigi suuri tulemusi — sisserändajate arv Liivimaale jäi õige väikeseks.

Vastureformatsioon võtab vägivaldsema ilme Sigismund III ajal. Stephan Bathory abil soodustas valitsus küll rekatoliseerimist, kuid ei teinud keeldudega takistusi ka luteri usu kuulutamisele. Fanaatilise Sigismund III ajal (1587—1632) muutus aga olukord tunduvalt luteri kiriku kahjuks. 1589. a. andis kuningas mandaadi, mis tunduvalt kitsendas luteri pastorite tegevust. Mandaadi sisu oli koostatud õige ebamääraselt, nii et teda võis mitmeti tõlgendada. Kindlasti oli mandaadis keelatud luteriusuliste jutluste pidamine kroonumõisade talupoegadele. Kuid Sigismund III aegne Võnnu piiskop Schenking püüdis tema põhjal väita, nagu oleks mandaadiga üldse keelatud luteri pastorite jutlustamine eestlasile. Sellele toetudes laskis Schenking 1589. a. vangistada Tartu Eesti koguduse õpetaja Christoph Bergi ning nõudis eestikeelsete jumalateenistuste täielikku keelamist linnas. Kuid tülis, mis sel puhul rae ja piiskopi vahel tekkis, pidi siiski järele andma viimane, Berg vabastati ning eestikeelsed jutlused jätkusid.

Võrreldes Lääne-Euroopaga jäi vastureformatsioon meil Poola ajal õige vägivallatuks. Linnades jätkasid luteri pastorid jutlustamist ning kodanikud püsisid protestantidena. Kuid maal oli Poola aja lõpul kindlasti ülekaalu võtnud katoliku usk. 1613. a. kirikuvisitatsiooni puhul leiti, et 45 kihelkonna kohta oli ametis 12 katoliku preestrit ning 5 luteri pastorit. Enamik kihelkondi olid aga sajandi vahetusel Rootsiga puhkenud sõja tõttu täiesti hingekarjaseta.

Talupoegade olukord halvenes Poola ajal tunduvalt. Teokoormised suurenesid, talupoegade omandiõigust hakati kitsendama talude suhtes — neid hakati pidama mõisniku omadeks, talupoja vallasvara müügi korral hakkas mõisnik kasutama kohati ostueesõigust.

Stephan Bathory kavatses küll mõisnikke sundida tegu vähendada ning mõttes keelata talupoegade peksmise mõisahärrade poolt, kuid suri enne nende kavatsuste teostamist.

Võrdlemisi soodus oli talupoegade olukord ainult kroonumõisus, kus valitsus ei lasknud koormisi nii kiiresti tõsta kui eramõisus. Kuna kroonumõisu oli Lõuna-Eestis võrdlemisi palju, siis oli siin talupoegade üldine olukord kaugelt parem kui Põhja-Eestis.

V. Rootsi riik vallutab kogu Liivimaa.

Karl IX vallutused a. 1600. Sigismund III kui Johan III-nda poeg omas teatavasti ka õigusi Rootsi troonile pärast Johan III surma. Kuid mitmesuguseil põhjusil kõrvaldati ta Rootsi troonilt, kuhu pääses ta onu hertsog Karl kui Karl IX¹.

Poola kuningaks saades oli Sigismund III lubanud liita Põhja-Eesti Poola riigiga. Seda kartes püüdis hertsog Karl poolakaist ette jõuda ja vallutada kogu Liivimaa Rootsile. Seda üritust soodustas aadli rahulolematuus Poola võimuga ning Poola vägede vähesus Liivimaal. Neil põhjusil õnnestuski Karlil 1600. a. lühikese ajaga vallutada peaaegu kogu Liivimaa. Talle alistusid sellised tähtsad linnad nagu Pärnu, Viljandi, Tartu, Volmari ja Võnnu.

Poolakad võivad maa tagasi (1601—1609). Rootslaste sõjaõnn lõppes peagi, kui Liivimaale jõudsid suuremad Poola väed Radzivilli ja Zamoiski juhatusel. 1601. a. sai Koknese linnust piirav Rootsi vägi lüüa Radzivililt. Mõned kuud hiljemini katkestas hertsog Karl Riia linna piiramise, kartes Zamoiski vägede saabumist. Karl ise lahkus riigiasjade pärast Rootsi ning viis endaga kaasa suure hulga sõjaväge. Poolakad läksid nüüd

10. joonis. Vale-Dimitri.

üle pealetungile ning võitsid varsti tagasi peaaegu kogu oma endise ala, kohati tungisid isegi Rootsi ala piiresse, vallutades näiteks Paide. Rootslaste vastulöögi katsed (1604—1605) lõppesid tulemusteta.

Rootsi ja Poolamaa segavad end Vene sisetülidesse. Stolbova rahu (1617). 1609. aastal tekkis Poola-Rootsi sõjategevuses Liivimaal seisak. Mõlemad riigid vajasisid oma sõjajõude Vene sisetülide lahendamiseks, sealse segaduste ajastu² ärakasutamiseks oma huvides. Karl IX abistas Venemaal Šuiskit ja hiljem Vene rahvuslikku parteid, poolakad toetasid teist Vale-Dimitrit. Pärast Karl IX-ndat

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 125—126.

² Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 136—138.

Rootsi troonile pääsenud Gustav Adolf (1611—1632) kavatses oma venda Philippi Vene troonile upitada, kuid Vene rahvuslik partei valis tsaariks Mihhail Romanovi. Gustav Adolf loobus nüüd oma vennale trooni nõudmast ning leppis seega, et venelased Stolbova rahu 1617. a. andsid rootslasile Ingerimaa. Nüüd oli rootslaste ala Eestis hästi kaitstud Ingeri suurte soode tõttu venelaste pealetungi vastu.

Gustav Adolf vallutab kogu Liivimaa (1621—26). Altmarki rahu (1629). Mõned aastad pärast Stolbova rahu otsustasid Liivimaa saatuse Gustav Adolphi sõjad Sigismund III-ndaga. 1620. a. puhkenud Poola-Türgi sõda pakkus rootslasile häid võimalusi pealetungiks. 1621. a. suvel tungisid rootslased Riia linnale kallale, tuues üle mere laevastikuga 12 000 sõdurit. Samal ajal lähenes teine Rootsi vägi Põhja-Eestist mandrit mööda. Paarikuise piiramise järel alistus Riia. 1625. a. vallutasid rootslased Tartu ja Väina jõe liini tähtsamad kindlused ning katkestasid nii ühenduse Liivimaa ja Kura-maa vahel. Nüüd ei olnud Rootsi vägedel enam raske vallutada Väina jõest põhja pool asetsevat ala. Kuigi siin Gustav Adolf võitis palju linnuseid, ei tahtnud Sigismund sõlmida rahu. Nüüd kandis Gustav Adolf sõjategevuse üle Preisimaale. Siin okupeeris ta Visla suudme ala (m. s. Danzigi linna) ning pidurdas nii Poola viljakaubandust. Kui Poola sõjaväe katsed Liivimaad tagasi vallutada mingisuguseid tulemusi ei andnud, oli Sigismund III lõpuks (Richelieu sobitusel)¹ nõus kokku leppima Rootsi-ga. Altmarkis sõlmitigi 1629. a. 6 aastaks vahe-rah-u, mille järgi Liivimaa läks täiesti Rootsi valitsuse alla. Hiljemini seda vahe-rah-u pikendati.

Rootsi aeg Eestis.

I. Gustav Adolffi aeg reformide ajana.

Reformide vajadus. Mida suuremaks kasvas Rootsi riik, seda suuremaks muutus ka tarve tugeva keskvalitsuse ja ühise korra järele riigi eri osades. Põhja-Eesti oma üha kasvava aadlialaga moodustas varasel Rootsi ajal otsekui riigi riigis. Aadli suurile eesõigustele vastasid väga väikesed kohustused. Ad-el ise ega aadli ala talupojad ei maksnud riigile korralisi maks-e ning nende kohustused väeteenistusegi näol olid võrdlemisi väikesed. Selline Eestimaa eelistamine tundus aina ülekohtuna sel ajal kui Rootsi emamaa ning Soome kannatasid raskete maksude ja sagedate sõdurite vär-

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 161.

bamiste all. Mida suuremaks muutusid Rootsi riigi väljaminekud, koos aktiivse välispoliitikaga, seda vajalikumaks muutusid Eestis fiskaalsed reformid, maa kaasatõmbamine üldriiklikkude kohustuste kandmiseks. Maksustamise puhul oli tarvis talupoegi Rootsi riigi eeskujul kaitseda väljakurnamise eest. Pealegi oleks kaitse riigi poolt teinud talupoegadest valitsusele tänuliku ja väga riigitruu rahvakihi. Talupoegade kaitsemine mõisnikkude omavoli vastu võis toimuda nii talupoegade ja mõisa vahekorda reguleeriva seadusandluse teel kui ka mõisnikkude kohtuvõimu vähendamise läbi — selleks oli siis vaja kohtute ja õiguse reforme. Kogu Soome lahest lõuna pool asetseva ala tihedamaks liitmiseks Rootsiaga vajati aga mitmesuguseid haldusreforme.

Karl IX reformiüritusi. Juba Karl IX tõstis üles reformimise probleemi ja koguni õige laiaulatuslikult. 1601. a., kui Rootsi vägede eduka pealetungi tõttu oli peaaegu kogu Liivimaa langenud Rootsi alla, kutsus Karl IX kokku Tallinnasse maapäeva, millest osa võtsid peale Põhja-Eesti aadlimeeste ka üksikute Lõuna-Eesti kreiside esindajad. Maapäevale esitati heakskiitmiseks terve rida kuninglikke reformi-ettepanekuid. Ühendatud Liivimaa pidi saama esinduse Rootsi riigipäeval, kuid selle eest pidi ta kandma ka mõnesuguseid koormisi. Riiki pidi aga Liivimaa selle eest maksudega toetama igasuguse sõja korral, mitte ainult siis, kui hädaoht ähvardab otse Liivimaad. Kiriku-, koolielu ja hoolekannet pidi paremini korraldatama kohaliku aadli kulul. Koolidesse ja käsitöid õppima pidi võetama ka talupoegade lapsi. Seadusi pidi parandatama, õiguslikku olukorda sarnastades Rootsi omaga. Eriti pidi hoolitsetama talupoegade õigusliku seisundi eest. Talupojad pidi vabastatama. Seni maapäeva poolt lubatud juhuslikkude maksude asemele pidid astuma kindlad maksud riigi kesk võimu kasuks. Mitmesuguseid muidki uuendusi nõudis kuningas.

Kuid aadel astus üksmeelselt vastu kuninga reformipüüetele. Isegi neis väheseis asjus, kus parandusi töötati, tehti seda väga üldsonaliselt ja mittesiduvalt. Liivimaa tihedalt Rootsiaga liitmise kohta arvas maapäev, et ta pole küllalt täielise koosseisuga selle otsustamiseks. Kiriku-, kooli- ja hoolekandeküsimusis andis aadel väga ebamääraseid lubadusi ning püüdis kulusid, mis tekiksid parandusist siin, lükata kuninga kanda. Talupoegade vabastamisse suhtus maapäev täiesti eitavalt. Tema arvates põhines viimane mõisnikkude vanul ja õiglaselt omandatud privileegil ning olevat isegi kokkõlas talupoegade harjumuste ja soovidega. Stephan Bathory vabastamiskatse puhul olevat talupojad ise seletanud, et nad tahavad jääda pärisorjusse. Rootsi õiguse kehtimapaneku vastu protestis aadel eriti tugevasti ning püüdis siinset õiguslikku olukorda kujutada rahuldavana.

Võib-olla oleks Karl IX teostanud uuendused, hoolimata aadli vastupanust (Rootsis alustati juba sealsete seaduste saksa keelde tõlkimist!), poleks sõjaõnne kadumine muutnud teda leplikumaks aadli suhtes.

Gustav Adolfi reformid Eestimaal. Reformide küsimuse võttis uuesti üles kuningas Gustav Adolf. Gustav Adolf korraldas ümber kogu Rootsi valitsuse, muutes ta palju enam tsentraliseerituks. Loodi viiest kollegiumist koosnev tugev keskvalitsus¹, lokaalvalitsustes lahutati sõjaline võim kodanlikust, kusjuures nii ühe kui teise jaoks määrati erilised ametnikud. Ainult riigi äärepoviintses (nagu Eesti- ja Liivimaa) jäid mõlemad võimud lahutamatuks kuberneride või kindralkuberneride kätte. Samal ajal vähenesid riigimaade tagavarad, sest aadlile kingiti läänidena riigimõisu, mille tagajärjel vähenesid tunduvalt riigi sissetulekud kroonumaadest. Ühtlasi nõudis suuri väljaminekuid sõda Poolaga (ning hiljem ettevalmistused 30-aastasest sõjast osavõtuks). Tõsiselt tõusis jälle päevakorda riigi tulude tõstmine ja koos sellega reformide küsimus riigi äärepoviintsides.

Jälle pöördus Gustav Adolf mitmesuguste reformiettepanekuga 1626. a. Eestimaa² aadli poole. Gustav Adolfi reformikava pole

11. joonis. Gustav Adolf.

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 127.

² Nüüdsest peale nimetame Eestimaaks juba enne Gustav Adolfit Rootsil alleunud Põhja-Eestit, Liivimaaks aga ülejäänud osa Vana-Liivimaast. See vahetegemine osutub vajalikuks, sest mõlema provintsi lokaalvalitsused olid sõltumatud teineteisest ning mitmesugused korraldused ja asutised erinevad.

kaugeltki nii lai kui Karl IX oma. Siin puudusid aadlile eriti vastikud punktid, nagu Eestimaa tihedam liitmine Rootsi riigiga poliitiliselt, Rootsi õiguse kehtimapanek siin ja talupoegade vabastamine. Kuningas, kes „poole maailma oma vaenlaseks teinud“, nagu ta ise ütles, pidi hoiduma teravast kokkupõrkest aadliga hädaohus olevail piirimail. Tema reformiettepanekud piirdusid seepärast 1) maa senisest suurema maksustamisega kogu riigi kasuks ning 2) kindlama korra loomisega kohtu, kiriku ja kooli elus erakordsete aegade tagajärjel korralagedusse sattunud provintsis.

Kuid jällegi suhtus aadl kuninga kavatsustesse vastupuiklevalt ning läbirääkimised venisid pikale. Alles siis, kui Gustav Adolf hakkas majutama mõisadesse sõdureid ning seadis sisse litsentsimaksu, muutus aadel järeleandlikumaks. Sõjaväele ulualuse andmine mõisades oli tülikas ja kulukas, litsentsimaks, mida võeti sisse- ja väljaveetavail kaubult, vähendas mõisnikkude sissetulekuid müügisaadustest ning suurendas nende väljaminekuid, sest tarbainete hinnad tõusid. Sellise surve mõjul andsid mõisnikud järele ning osa reforme teostati.

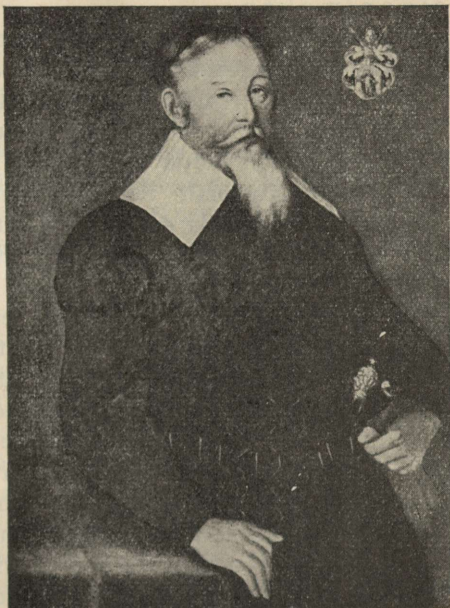
Väike- ja veskitoll pandi kehtima mõningate aadli poolt soovitud pehmenustega. Väiketoll lasus suurelt osalt talupoegade õlul, sest nemad ju tõid linna turule oma saadusi. Litsentsimaksu alla kuuluv väljaveovili oli aga olnud esmajoones suurmaaomanikkude oma. Uute tollide kehtimahakkamisega koos vähendas kuningas umbes poole võrra litsentsitollu. Kirikliku keskasutisena otsustati luua konsistorium ja kiriku juhina ametisse panna kuninga poolt nimetatav superintendent.

Kohtukorralduses teostati olulisi muudatusi. Seni oli kohtumõistmine talurahva üle nii tsiviil- kui ka kriminaalasjus allunud mõisakohtuile, nüüd aga võeti kriminaalasjade arutamine mõisakohtuilt ning anti üle meeskohtuile. Mõisakohtuis olid juhuslikud ümbuskonnast kokku kutsutud kohtunikud mõistnud kohut õige hooletult ja asjatundmatult, arvatavasti tegid seda paremini elukutselised meeskohtunikud, kellele rüütelkond maksis kindlat palka. Meeskohtuid oli kolm: 1 Harjumaa, 1 Järva- ja Virumaa ning 1 Läänemaa jaoks. Meeskohtus oli esimese astme kohtuks talupoegade kriminaalasjus, peale nende kuulus tema kompetentsi mitmesuguste kubernanguvalitsuse ja ülemmaakohtu otsuste täitmine kohtadel, tunnistajate ülekuulamine (teiste kohtute ülesandel) ning mõnesugused tsiviilasjad, nagu piiritülid ja immisioonid. Meeskohtute kõrval teotse esimese astme kohtuinstantsina veel alammaakohtus aadli hagiastjade jaoks, mille väärtus ei ületanud 200 riigitaalrit. Kõrge- maks kohtuks ja apellatsioonikohtuks mõlemale eelmisele oli ülemmaakohtus, mis moodustas aga esimese kohtuinstantsi aadli kri-

minaalasjade ning nende tsiviilasjade jaoks, mis ei mahtunud eelmiste kohtute kompetentsi. Kõigi kohtuotsuste täidesaatmist korraldas kindralkuberner, saates täitmiskäsud kas meeskohtuile või adrakoh-tunikele, kelle ülesandeks oli peale kohtuotsuste teostamise veel polit-sei funktsioonide teostamine maal. Ülemaakohtust kui kõrgemast kohtuinstantsist oli (XVII s. keskpaigast alates) võimalik edasikaebus Rootsi kuningale. Kõigi loendatud kohtute koosseisu moodus-tasid aadlikud — ainult mõisa-kohtuis mängisid väikest osa ka talupoegadest õiguseleid-jad. Ülemaakohtu moodustas 12-liikmeline Eestimaa maa-nõunikkude kolleegium, kus sel puhul presideeris kuberner. Nii jäi ka pärast Gustav Adolfi reforme püsima aadli suur võim kohtus.

Gustav Adolfi reformid Liivimaal. Hoopis vabamalt kui Eestimaal oleks Gustav Adolf võinud talitada Liivi-maal, sest see oli võidetud Rootsi mõõga abil ning selle-aegse arusaamise järgi kuu-lus kuningale võidetud maal omandiõigus kogu maa-pinna üle. Pealegi olid Liivi-maa mõisnikud suurelt osalt maalt põgenenud. Esialgu näis-ki, et Gustav Adolf ei kavatse Liivimaal teostada aadli suurt

võimu. Ta jättis kinnitamata Sigismund Augusti privileegi, mille originaal oli kaduma läinud, niisama vähe mõtles ta esialgu läänide täielikule tagasiandmisele aadlile. Kuninga käsul loodi eriline komi-s-jon, kes pidi revideerima mõisnikkude valdusõigusi nende läänidele ning kinnitama mõisad ainult neile, kes sõdades Rootsi ja Poola vahel olid rootsisõbralikud. Kuid varsti muutis kuningas oma seisukohta, kutsudes maale tagasi poolasõbralisi aadlimehi ning luba-des neile mõisad tagasi anda. Kuningale näis, et maa korralikuks haldamiseks on vaja aadli abi ning Liivimaa kindlustamiseks Root-sile võimalikult rohket poolehoidu aadlilt. Et äratada Rootsi suur-aadli huvi Liivimaa vastu ning tasuda talle mitmesuguseid riiklikke teeneid, anti viimaselegi rohkesti l ä ä n i s t u s i Liivimaal, peaasjalikult

12. joonis. Johan Skytte.

neid maid, mis ordu- ja Poola ajal olid kuulunud kroonule. Aasta peale Altmarki rahu oli läänistatud peaaegu terve Liivimaa.

Nagu Eestimaal, nii püüdis valitsus teostada reforme ka Liivimaal. Eriti hoogsalt hakkas liikuma reformide küsimus, kui 1629. a. Liivimaa kindralkuberneriks nimetati Johan Skytte. Maksude alal seadis ta sisse riigi viljamonopoli ning litsentsimaksu väliskaubanduselt, et saada raha Rootsi sõjaväe jaoks. Liivimaa enda tarvete katmiseks hakati maa suuruse järgi võtma majutus- ehk *statioonimaksu*.

Uus maks rõhus raskesti talupoegi, kes Poola ajal olid vabad riigimaksudest. Seepärast vihkasid talupojad Rootsi valitsust ning ihkasid poolakate uut sissetungi maale. Ka aadel, kes ainuüksi endale ihkas kõiki talupoegade sissetulekuid, protestis *statioonimaksu* vastu, ning aadli mõjul vähendatigi hiljem teda korduvalt.

Veel tungivamalt kui Eestimaal vajati Liivimaal reforme kiriku ja hariduse alal. Liivimaa Rootsi alla minekul puudus siin peaaegu igasugune kirikuolu. Katoliku preestrid olid lahkunud maalt ühes Poola valitsusega, luteri pastoreid leidis ainult linnades või kus neid maal üksikuid oligi, seal olid nende kirikud lagunened ja nad ise sissetulekuteta. Protestantlik Rootsi valitsus asus võimalikult varsti katoliiklikul Liivimaal luteri usku üles ehitama. Selleks tegi pingutusi juba 1622. a. superintendendiks määratud Riia pastor Herman Samson, kuid väheste tagajärgedega. Kindralkuberneriks saades hakkas Skytte ise siin kaasa aitama. Tema algatusel otsiti üles kirikute endised tuluallikad, hakati sisse nõudma unarule jäänud kirikumakse ning püüti parandada lagunened kirikuid. Kirikuolu juhtimiseks asutati Tartus Liivimaa ülemkonsistorium. Algkoolide loomisest maakirikute juurde, mida Skytte samuti kavatses, ei tulnud küll mitte midagi välja, kuid 1630. a. asutati Tartu *gümnaasium*, mis juba 1632. a. muudeti kuninga käsul *ülikooliks*. Viimane pidi Skytte arvates haridust andma nii aadlikele kui ka mitteaadlikele, sakslasile kui ka mitesakslasile.

Kohtu alale tõi Skytte põhjalikke ümberkorraldusi. Nagu Eestimaal, nii ka Liivimaal püüdis Rootsi valitsus vähendada mõisnike kohtuvõimu. Mõisakohtule jäi õigus otsustada ainult väiksemates talupoegade tülküsimusis. Ka anti mõisnikule nüüd teatav *kodukariõigus* talupoegade üle, õigus karistada kuni 10 paari vitstega ehk 30 kepihoobiga. Alamaiks üldisteks kohtuinstantsideks olid 5 maakohut. Maakohus otsustas kõigi tema piirkonnas elavate inimeste, nii aadlike kui ka mitteaadlike tsiviil- ja kriminaalasju, välja arvatud mõned aadlike asjad, mis olid allutatud õuekohtule. Liivimaa Eesti alal oli maakohutuid 2 — Tartus ja Pärnus. Järgmiseks kõrgemaks kohtuinstantsiks olid 3 lossikohut,

mis aga varsti pärast Gustav Adolfi surma kaotati. Kõrgeimaks kohtuinstantsiks oli aga Tartu kuninglik õuekohus (asutatud 1630. a.), mis oli edasikaebuseinstantsiks alamaist kohtuist ning mõnina-gais aadli asjus ka esimese järgu kohtuks. Kohtunikude määramisel jättis riigivõim endale kaunis suured õigused. Seega loodi head eeldused talupoegade vabastamiseks mõisnikkude jurisdiktsiooni alt. Kuid Rootsi riigivõim ei kasustanud neidki võimalusi küllaldaselt — kohtunikeks määrati liiga sageli kohaliku aadli liikmeid.

II. Kristiina, Karl X ja Karl XI eestkostevalitsuse aeg reaktsiooni ajana (1632—1672).

Saaremaa Rootsi alla minek (1645) ja Rootsi-Vene sõda Eestis (1656—58). Pärast Gustav Adolfi surma päris Rootsi trooni ta tütar Kristiina, kelle eest esialgu valitsesid eestkostjad, hiljemini ta ise. Kristiina aja välispoliitilisist sündmusist on meie seisukohalt tähtis Rootsi sõda Taaniga (1643—45), mis lõppes Brömsebro rahuga. Viimases loovutas Taanima m. s. Rootsile Saaremaa. Kui kato-liku usku pooldav Kristiina 1654. a. isiklikel põhjusil vallalisena troo-nist loobus, siis pääses valitsema Gustav Adolfi õepoeg Pfalz-Zwei-brücken hertsog Karl X Gustavi nime all. See Vaasade pere-konna haru, mis Sigismundist saadik istus Poola troonil, ei tahtnud leppida sellega ning hakkas nõudma endale Rootsi trooni. Sellele vastas uus kuningas sõjakuulutamisega Poolale 1655. a. Aeg oli rootslasile soodus, sest parajasti oli käimas sõda Poola ja Venemaa vahel. Esimesel sõja-aastal võitis Karl X suurema osa Poolamaast. Siis aga hakkas rahvusvaheline konstellatsioon muutuma Rootsile kahjulikuks. Vene tsaar Aleksei Mihhailovitš kuulutas Rootsile sõja. Vene väed tungisid Liivimaale, kus nad piiramise teel vallutasid Tartu. 1657. a. astus Taanigi sõtta Rootsi vastu. Sõjad lõppesid alles pärast Karl X surma alaealise Karl XI eestkostevalitsuse ajal. 1660. a. sõl-miti Poola ja Rootsi vahel Oliva rahu ning 1661. a. Vene ja Rootsi vahel Kärde rahu. Rahulepingud jätsid Rootsimaad endist viisi Liivimaa peremeheks.

Aadli võimu kasvamine. Gustav Adolf oli küll tsentraliseeritud ametnikkuderiigi loonud senise poolfeodaalselt valitsetava riigi asemele, kuid ametikohtadele pääses peamiselt aadel ning seega jäi ta ikka võimsaimaks seisuseks Rootsi riigis. Pärast Gustav Adolfi surma aadli osa riigi valitsemises aina kasvas. Eriti soodustasid seda alaealise Kristiina ja Karl XI eestkostevalitsuse ajad, mil kõrgemaks võimuks riigis oli suuraadli liikmeid koosnev riiginõukogu.

Ka majanduselus suurenes aadli tähtsus, eriti kuninganna Kristiina ajal. Kristiina, kel oli küll andekust kunstides ja teadustes, polnud kuigi ettenägelik riigivalitseja. Riigi rahanduslikkude raskuste korral müüs või panditas ta väga kergesti riigimõisu ning niisama ohtralt lihtsalt kinkis neid oma aadlikest soosikuile. Mõisade panditamise ja müümisega saadi küll seks korraks raha, kuid kaotati kestvad sissetulekud riigimõisadest, nii et riigi rahanduslikud raskused endid varsti aina valusamini tunda andsid. Karl X oleks küll meelsasti piiranud aadli võimupüüdeid, kuid lühike, sõdade rikas valitsusaeg ei andnud selleks mahti.

Aadlivõimu areng Baltimaal. Baltimaal järgnes käsiteldaval ajajärgul reformiderikkale ajale reaktsiooniaeg. Rootsi riiki juhtivad kõrgaadli tegelased, kes omasid ise sageli mõisu Liivimaal, ei hoolitsenud talupoegade elu-olu parandamise eest siin. Gustav Adolf oli Liivimaal küll paljudesse riigiameteisse määranud sealseid aadlikke, kuid ei tulnud vastu aadli püüdeile kindlaks korporatsiooniks ühineda. Kristiina eestkostevalitsuse ajal muutus Rootsi valitsus aga selles küsimuses järeleandlikuks. Esmalt (1634. a.) lubati Liivimaa mõisnikel valida endi keskel maamärssal (s. o. rüütelkonna pealik) ning rüütelkonna sekretär. 1644. a. lubas eestkostevalitsus kujundada alalise 6-liikmelise maanõunikude kolleegiumi, mis oleks moodustanud rüütelkonna alalise esinduse. Maanõunikude kolleegium vahendas rüütelkonna ja kindralkuberneriga, andis kindralkubernerile edasi rüütelkonna soove ning pidas temaga nõu maa halduses kavatsatud sammude üle. Kolleegiumi liikmete arvu suurendati varsti 12-le. Alguses nõudis valitsus, et pooled neist oleksid rahvuselt rootslased, kuid isiklikult Liivimaal viibivate rootslaste vähesuse tõttu jäi selle määruse täitmine varsti unarusse. Ka maapäevade seisukohti hakkas kindralkuberner enam ja enam arvestama. Kuid maapäevad olid kaotanud oma orduaegse iseloomu. Nüüd ei koosnenud nad enam mitmest kuuriast, vaid neist võisid osa võtta ainult suurmaaomanikud. Peale muu suurendas aadli võimu Liivimaal asjaolu, et sealne konsistoorium oli kauemat aega segakonsistoorium, kus vaimulikkude liikmete kõrval olid pooled ilmlikud. Samuti valiti Liivimaal mõisnikkude hulgast ülem-kirikueestseisjad, kel konsistooriumi kõrval olid suured õigused kiriku juhtimisel.

Veel suurem kui Liivimaal oli aadli kaal Eestimaal. Kirikuasjus oli siin juhtivaks instantsiks küll ainult vaimulikkude liikmetega puhtkonsistoorium, kuid viimase korraldusi täitis aadel kohadel väga loiult, nii et pastorite ülalpidamine ja kirikute korrashoid mõndagi soovida jättis. Kuid maa haldamises oli aadli osa Eestimaal palju suurem kui Liivimaal. Kuberneriga kitsendasid siin väga tema

13. joonis. Eestlaste pulmasõit Rootsi ajal.

teotsemises Tallinna linna ja rüütelkonna eesõigused. Igaks natukegi laiemaks halduskorralduseks vajas ta linna ja rüütelkonna nõusolekut. Juba ammu varem kui Liivimaal oli siin tekkinud 12-liikmeline maanõunikkude kolleegium ja rüütelkonna pealiku amet. Kohtadel oli haldus täiesti aadli käes, kes mees- ja adra-kohtunikena täitsid kubernerite korraldusi nii kuis neile näis tulusam.

Seaduste kodifitseerimine: Eestimaa Philipp Crusiuse ja Liivimaal Engelbrecht von Mengdeni poolt. Juba kauemat aega tunti Liivi- ja Eestimaa kohtuis vajadust maal kehtivate seaduste kogude järele. Õigusnormid, mille põhjal Rootsi ajal kohut mõisteti, olid pärit väga mitmest allikast. Osalt tarvitati ordu- ja poolaageiseid seadusi ja määrusi, osalt Rootsi seadusi, osalt otsiti juhtnööre kohtumõistmiseks ka Saksa üldõigusest või koguni kiriku kanoonilisest õigusest. Kõik need seadused, määrused, eelmiste kohtute põhimõttelised seisukohavõtted ja lahendused olid mitmesuguseisse dokumentidesse ja raamatuisse laiali pillatud, kuid osalt ainult suusõnaliselt edasi antud, nii et kohtunikul oli raske leida sobivat ja ikka veel kehtivat seadust. Nii vajati hädasti kehtivate õiguse normide kogumist ja korraldamist ühiseks seadustekoguks.

Juba Poola ajal oli Liivimaal püüdnud seda teha David Hilchen ning varasel Rootsi ajal Eestimaa Moritz Brandis, kuid nende kogud jäid valitsusvõimude poolt kinnitamata ning vananesid varsti, kuna XVII s. tuli tarvitusele paljud uusi õigusnorme.

XVII s. keskel hakkas Baltimaa aadel jälle tõsisemalt mõtlema seaduste kodifitseerimisele. Aeg selleks näis soodus — Rootsi aadlisõbralikult valitsuselt võis loota aadlile hästi kasulikkude seaduste kinnitamist. Seepärast tegidki Eestimaa rüütelkond Philipp Crusiuse ning Liivimaa oma Engelbrecht von Mengden'ile ülesandeks kehtivate õigusnormide kogumise ja korraldamise. Mõlemad autorid viisid oma töö lõpule, kuid mõlemad seadustekogud jäid Rootsi ajal kinnitamata. Rootsi valitsus tahtis kontrollida seadustekogusid enne nende kinnitamist, mis aga viibis mitmesuguseil põhjustel kuni Rootsi aja lõpuni. Tegelikult omandasid mõlemad kogud (nii „Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused“ kui ka „Liivimaa vürstikonna maaõigus“) aga suure tähtsuse kohtumõistmisel. Eriti julgelt tarvitati Crusiuse seadustekogu Eestimaa kohtuis. Liivimaal, kus keskvalitsuse mõju kohtuile oli suurem, oldi ettevaatlikum ja tagasihoidlikum Mengden'i seadustekogu kasutamiseks.

Jooni rootsiaegsest õigusest. Rootsiaegsele õigusemõistmisele olid omased õige julmad karistused. Selleaegne algeline õiglustunne püüdis roimarile ainult kuhjaga kätte maksta tehtud kurja, selle asemel et pakkuda talle võimalusi meeleparanduseks. Surmanuhtlusi mõisteti õige sageli ning tema täideviimise viisid olid vahel õige julmad, näiteks rattaga liikmete purustamine, elusalt mahamatmine jne. Röövimist ja kolmekordset vargust (kui varga saagi kogusumma ületas 5 Ungari guldnat) karistati põõmõistamisega, nõidumise eest ootas süüaluseid elusalt põletamine. Nõiaprotsessid olid Rootsi ajal õige sagedad ning vahel oli kaebealuste arv neis päris suur. Näiteks arutati Pärnu maakohtus 1641.—43. a. 11 taluniku süüasja, kes pidid olema moodustanud erilise nõidade tsunfti. Usk nõidadesse (mis eriti kasvas õudseil sõjaaegadel) oli nii suur ja üldine, et vahel isegi nõiduses süüdistatud hakkasid uskuma oma ühenduses olemist kuradiga, libahundiks ja luupainajaks käimist ning muud sellist.

Talupoegade liiklemine ja võitlus selle vastu. Sagedate sõdade tõttu oli Eesti maarahva üldarv, mis orduaja lõpul võis olla 280 000 hinge, langenud umbes 100 000-le hilise Rootsi aja alguseks. Ja need ellujäänud maainimesed polnud kaugelki kõik eestlased, vaid umbes 15% oli neist võõrast rahvusest isikuid, kes segaseil ajal olid sattunud meie maale. Pärast sõdade lõppugi jätkus mõnda aega rahva juurdevool väljast laastatud Liivimaale. Põhja-Eestisse siirdus palju asunikke Soomest (Virumaal oli 1637. a. 20% elani-

kest soomlased), Lõuna-Eestisse Venemaalt, Lätist, Leedust, Poolast ja kaugemaltki. Uustulnukad rahvustused eestlaste keskel elades varsti ümber ning langesid eestlasist talupoegadega ühesugusele õiguslikule astmele.

Mitte ainult välismaalased ei otsinud siin uut kodu, vaid ka eesti enda talupojad liiklesid sõdade ajal ja esimesil aastail pärast selle lõppu sageli maad mööda ringi. Kord pageti vaenlase eest, kord otsiti mõnes tühjas naaberkihelkonnas uut ja paremat talu. Lõuna-Eestis leiti XVII s. 20-ndail aastail umbes $\frac{1}{3}$ talupoegi olevat asunud uutesse elukohtadesse. Umbes samal määral vahetasid elukohta ka Põhja-Eesti talunikud. Väga silmapaistval hulgal siirdusid ka saarlased mandrile parema põllupinnaga taludesse. Mõnel pool meelitas talumehi elukoha vahetamisele parem põllumaa, teisel püüdsid mõisnikud oma rahvavaestesse mõisadesse meelitada talunikke soodsamate tingimustega, kuigi nii rikuti aadli omavahelisi kokkuleppeid, kolmandas kohas pagesid talupojad härra juurest, kes nende koormisi väga tugevasti suurendas. Ärakargamine muutuski üheks tähtsamaks relvaks talupoegade majanduslikus võitluses mõisnikuga. Vahel loobus mõisnik koormiste tõstmisest, kui talupojad sel puhul ära karata ähvardasid. Eriti sage oli ärakargamine piiri lähedal, peamiselt Venemaal. Rootsi-Vene rahulepinguis tagati küll talupoegade tagasisaatmine Venemaalt, kuid tegelikult täitsid venelased sedagi nõudmist väga visalt.

Talupoegade elav liiklemine ei valmistanud muret ainult mõisnikule, vaid ka valitsusele, kel oli ärakaranud talupojalt raske või koguni võimatu saada kätte makse. Talupoegade välisliiklemise takistamiseks loodi seepärast Liivimaal tihe piirivalve. Eestimaal andis kuberner Erik Oxenstjerna 1645. a. rea määrusi, nn. uuendatud maakorra, milles püüti pidurdada ka talupoegade liiklemist. Seal keelati raske rahatrahvi ähvardusel mõisnikel jooksiktalupoegade vastuvõtmine oma mõisa ning kästi päevilistena teenivaid vabadikke astuda taludesse aastateenistusse või võtta mõisnikult endale mõni talu harimiseks. Viimase määruse tõttu muutubki vabadikkude ja üksjalgade kiht Rootsi aja lõpul väga väikeseks. Kogu maarahvas muutub talurahvaks ja seega mõisniku suhtes teokohustuslikuks. Crusiuse „maaõigus“, mille järgi tegelikult käidi Eestimaal kohtuis, määras raskeid karistusi kõigile, kes soodustasid talupoegade ärakargamist, ning pikendas tähtaega, mille jooksul võis jooksiktalupoega tagasi nõuda, kümnelt aastalt kolmekümneni. Ka Mengden'i seadustekogu sisaldas väga valjusid määrusi jooksiktalupoegade kohta, kuid Liivimaa kohus ei julgenud neid rakendada, vaid tarvitas edasi orduaegeid vähem karne määrusi. Varsti aga saavutas siingi aadel karmimaid määrusi jooksiktalupoegade kohta. Kindralkuberner

Claes Tott töötas koos rüütelkonnaga välja maapolitsei korra, mis 1671. a. (Karl XI eestkostevalitsuse ajal) kehtima hakkas. Maapolitsei korraldus tegi talupoegade liiklemise peaaegu niisama võimatuks kui ta oli Eestimaal. Kuid päris pidurdada mainitud liiklemist ei suudetud. Siiski muutus väljaantud erimääruste mõjul sunnismaisusse langemine võrdlemisi kergeks. Sisserännanud talupojaseisusest välismaalased näiteks jäävad teatava ala päristalupoegadeks sellest hetkest, mil nad uues adratalus „esimese suitsu õhku lasevad“.

Talupoegade õiguslik seisund. Orduaja lõpul jäid allumisürrikuis lähemalt fikseerimata mõisnikkude ja talupoegade õigused, nende vahekorda pidi reguleerima aja jooksul välja kujunenud tavaõigus. Kuid viimast kaldus mõisnikkond kui tugevam pool aegamööda oma kasuks muutma. Osalt leidsid need muudatused vastuvõttu riigivõimu poolt, näit. jooksiktalupoegade küsimuses, nagu nägime, osalt ei tunnustanud neid riigivõim, kuigi mõisnikkond koha peal tihti nende järele käis. Seetõttu on talupoja õiguslik seisund Rootsi ajal mõneti segases ja ebamäärases üleminekuseisukorras. Mõisnikud aga püüdsid samal ajal tõlgendada õiguslikke norme talupoegade pärisorjastumise seisukohalt.

Uuemad Eesti ajaloolased ei taha nimetada talupoegade seisukorda Rootsi ajal veel pärisorjuseks. Kui lähtuda nende vaatest, et pärisorjust ei iseloomusta ainult talupoegade sunnismaisus ning maksu- ja teokohustused mõisniku vastu, vaid ka talumaade mõisa omaks pidamine, siis ei saa küll kõnelda täielikust pärisorjusest. Mõisnikel oli orduaja talumaa suhtes ainult feodaalne kaasomandiõigus, õigus nõuda talult avalikkude kohustuste täitmist kümnnise, teo, väeteenistuse jne. näol. Hilisel Rootsi ajal püüdsid küll mõisnikud seletada oma feodaalset ja tingimuslikku omandiõigust kui omandiõigust rooma õiguse mõttes. Kuid juriidilist alust selleks ei olnud ning Rootsi võimud näivad ikka jäänud seisukohale, et talupojad on oma talude pärisomanikud, kuigi nad neid sunnismaisuse tõttu ei tohi müüa. Seega võis talumaade mõisastaminegi toimuda õiguslikult ainult vaba kokkuleppe alusel mõisniku ja talupoja vahel, tavaliselt sel viisil, et mõisnik andis talupojale maid mujal ning vabastas ta mõneks aastaks koormistest. Kuid tegelikult esines eksimisi selle õigusnormi vastu, seda enam, et talupojal oli raske mõisniku vastu kitsendamatu omandiõigust — nad võisid oma vallasvaraga linnas kaubelda ja võlgu teha tema peale. Säilinud on üksikuid teateid talupoegade ärioperatsioonest. Nii kuuleme, et mõned talupojad on üles ostnud humalaid ja ekspordinud Venemaale, teised on jälle vilja vedanud Soome jne.

asemel teatavate maksudega. Nii oli võrreldes XVIII sajandiga Rootsi aeg talupoegadele tõesti veel „vana hea Rootsi aeg“.

Teokohustuste tõus. Kuid „vanast heast Rootsi ajast“ võib kõnelda siiski ainult võrreldes Vene aja süngeima sajandiga, mitte võrreldes Poola või orduajaga. Rootsi ajal suurenesid tunduvalt talupoegade teokohustused mõisapõldude kasvamise tagajärjel. Eriti oli teo suurendamise küsimus terav Rootsi aja alguses, mil umbes $\frac{3}{4}$ taludest Eestis oli elanikkudeta. Teo suurenemist soodustas riigimõisade üleminek erakätesse. Riigimõisad olid olnud kohaks, kus kehtisid mõõdukad teonormid. Eriti raskeks kujunesid talupoegade teotingimused neis rootslaste mõisus, mille omanikud elasid Rootsimaal. Mõisade rentnikud, kes ei arvestanud pikemaajalist mõisajäämist, kurnasid talupoegi eriti hoolimatult. Sama tegid ka mõisavalitsejad, kes püüdsid oma kindla palga kõrval varastada mõisast lisatulusid. Kuid muidugi kergitasid ka kohal elavad mõisnikud küllalt teonorme. Rootsi aja lõpul oli kujunenud kombeks, et iga adramaatalu saadab terveks aastaks mõisa teole ühe rakmeteolise ning jürpäevast mihklipäevani jalamehest abiteolise.

Talupoegade jõukus. Vaatamata halvenevale olukorrale püüsid üksikud talupojad veel päris jõukatena, nagu selgub näit. sellestki, et Põhjasõja ajal mõned Liivimaa talupojad võisid valitsusele laenata 600—900 riigitaalrit. Paljud teised talupojad, kelle jõukus polnudki kuigi suur, kaldusid priiskavalt elama. Mitte mingisugust olude paranemist enam lootes otsisid nad unustust ülejõu käivas pillamises ja toreduses. Eestimaa kuberner Erik Oxenstjerna ning Liivimaa kindralkuberner Claes Tott püüdsid keeldudega pidurdada talupoegade luksust. Näit. keelas Tott adramaa talunikul pulma kutsuda enam kui 16 paari külalisi ning neid kostitada enam kui 8 vaadi õlle ning 4 toobi viinaga. Talupoegade luksuslik elu siin-seal näitab, et mõisnikel polnud siiski veel õnnestunud kogu talupoja varandust endi kätte kiskuda mitmesuguste koormistega.

III. Karl XI aeg suurte reformide ajana.

Mõisade tagastamise vajadus. Kergekäeline kroonumõisade läänistamine Gustav Adolphi ning kuninganna Kristiina poolt oli viinud riigi rahanduse õige raskesse seisukorda. Riigi kulud olid eriti suured piirprovintsid. Eestimaal, kus halduse kulud olid enamasti rüütelkonna kanda ning kulutused sõjaväele olid väikesed (Eestimaa piirid ei puutunud sel ajal kokku ühegi naaberriiigiga), jätkus maalt saabuvaist maksest provintsi väljaminekute katteks. Liivimaa, kus haldusaparatuur oli kulukas riigile ning maa kaitsekuludki kõrged,

vajati tunduvaid lisasummasid kohalikele maksudele. Peale piirproviintside suurte kulude tekitasid rahanduslikke raskusi sõjad, mida pidasid Kristiina, Karl X-nda ja Karl XI-nda eestkostevalitsus. Maksud riigis olid niigi kõrged ning neid tõsta näis ülekohtune. On seepärast täiesti loomulik, et juba XVII s. keskpaiku kerkis päevakorrale küsimus, kas ei peaks tagastama aadlile antud kinkemõisad või vähemalt osa neist. Reduktsiooni (tagastamist) ei pooldanud üksnes mitteaadlisesused, vaid ka väikeaadel, kes polnud palju osa saanud mõisade kinkimisest ning kannatas ametnikupalkade korratu maksmise all.

Karl X reduktsioonikatse (1655. a. riigipäeval). Juba 1655. a. riigipäeval Karl X ajal tuli reduktsiooniküsimus kõne alla. Otsustati tagastada riigile kõik kinkemõisad, mille sissetulekud olid omal ajal kindlaiks riiklikeks otstarbeiks määratud, näit. mõne maaväeosa või laevastiku ülalpeoks jne. Muudest Kristiina ajal kingitud mõisadest pidi tagastatama üks neljandik. Selle nn. neljandikreduktsiooni teostamine venis aga tunduvalt. Karl X-le jätsid sõjad vähe aega ning Karl XI eestkostevalitsuse ajal oli aadlikest riigitegelaste vastuseis reduktsioonile liiga suur, et teda oleks saanud tõeliselt teostada. Sammud, mida eestkostevalitsus reduktsiooni kasuks astus, jäid enamasti poolikuiks. Liivimaa maapäevaga pidas valitsus küll läbirääkimisi neljandikreduktsiooni asjus, kuid tulemusteta, maapäev asus neljandikreduktsiooni suhtes täiesti eitavale seisukohale.

Karl XI „suur“ reduktsioon (1680. a. riigipäeval). 70-ndail aastail sattus Rootsi sõtta Brandenburgi ja Taaniga. Neis sõdades ilmnes selgesti eestkostevalitsuse nõrkus. Rootslased kaotasid seni kui Karl XI ise asus juhtima riiki ja sõjavägesid, siis aga pöördus õnn rootslaste kasuks. Pärast sõja lõppu asus võidukas kuningas teostama sisepoliitilisi reforme, kusjuures tema tähtsamaks usaldus- ja abimeheks oli Johan Gyllenstjerna.

Kuninga õhutusel võttis riigipäev 1680. a. uuesti üles mõisade tagastamise küsimuse ning otsustas mõisade reduktsiooni õige laias ulatuses. Nüüd ei lepitud ainult neljandik-reduktsiooniga, vaid enamasti kõik erakättesse läinud kroonumõisad pidid kuuluma tagastamisele. Erandi moodustasid ainult vähesed mõisad, näit. need, mis kroonult puhta raha eest ostetud, või väiksemad mõisad, mille sissetulekud polnud kuigi suured. Reduktsiooni edukaks teostamiseks andis 1683. a. riigipäev Karl XI piiramatu õiguse läänistada või tagastada kroonumõisu oma heaksarvamise järgi. Ja Karl XI viiski reduktsiooni läbi sellise järjekindlusega, mis on ainulaadne kogu Euroopas. Reduktsiooni teostamisele ohverdas kuningas palju jõudu ja hoolt, töötades päevas sageli enam kui kaheksa tundi reduktsiooni juhtimisel. Muidugi lõi ta endale redukt-

siooniga palju vaenlasi aadli juhtivais perekonnis, kes teda põlgusega nimetasid „talupojakuningaks“.

Reduktsioon Liivimaal. Teravas vastuolus olid üksteisega selle talupojakuninga vaated, „kes sageli otsis üles talupoegi nende taludes, jagas nende lihtsat lõunat ning kõneles põllunduslikest küsimustest ja lõikuselootustest, ning selle Liivimaa rüütelkonna omad, kes oma talupoegadele ülevalt alla vaatas otsekui Ameerika isandusteomanikud oma neegerorjadele“. Alguses näis mõisade tagastamine Liivimaal toimuvat siiski ilma konfliktita riigivõimu ja Liivimaa aadli vahel. Juba enne 1680. a. riigipäeva (1678. a.) olid käinud Stokholmis Liivimaa rüütelkonna saadikud ning soovitanud kuningale kõigi orduaegsete riigimõisade tagastamist. Selle all oleks kannatanud eeskätt rootsi suuraadel, kes omas 45,5% kogu Liivimaa haritud pindalast ning nimelt neid mõisu, mis olid orduajal olnud läänistamata. Kohalikke mõisnikke, kes enamasti asusid vanus läänimõisus, oleks tabanud see reduktsioon õige vähe. Saatkond veenis kuningat, et aadlil midagi pole sellise reduktsiooni vastu, kuid ta palus seda teostada kokkuleppel Liivimaa maapäevaga, et arvamist ei tekiks, nagu poleks Liivimaa maapäeval üldse midagi öelda sealsete küsimuste korraldamisel. Kokkukõlas sellega paluti kuningat loobuda neljandikreduktsioonist, mille suhtes maapäev oli kord juba eitavale seisukohale asunud. Uskudes, et Liivimaa maapäev uue reduktsiooni niikuinii lubab, töötaski kuningas nn. Ljungby resolutsioonis vabastada Liivimaa neljandikreduktsioonist ning anda sealse aadli maade reduktsiooniküsimuse Liivimaa maapäeva otsustada.

1680. a. maapäeva otsused andsid kuningale õiguse tagastada riigipäeval esitatud aadli mõisu, s. o. ka rootsi aadli omi Liivimaal. Nende ülevõtmine Liivimaal võis alata varsti ja ilma suurema vastupanuta. Tagastatud Rootsi aadli mõisad anti kohe headel tingimustel kohalikule Liivimaa aadlile rendile, kes seega sai suurt tulu reduktsiooni esimesest osast. Kuid kohaliku aadli enda mõisade reduktsiooni suhtes tekkis Liivimaal tugev opositsioon. Aadel ei tahtnud kuidagi loobuda väheseist tema käes olevaist orduaegseist riigimõisust. Oli karta, et sel juhul, kui reduktsioon jääb maapäeva otsustada, ta seal läbi kukub, vaatamata rüütelkonna saadikute lubadusele 1678. a. Seepärast ei esitanud Eesti- ja Liivimaa reduktsioonikomisjoni esimees Lichton Liivimaa maapäevale 1681. a. reduktsiooni mitte kui ettepanekut, vaid kui kuninga nõudmist seisukoha võtmiseks. Reduktsiooni alla pidid kuuluma kõik Rootsi valitsuse poolt antud ordu- ja poolaegsed riigimõisad. Kuid aadel asus reduktsiooni suhtes täiesti eitavale seisukohale, väites, et ta mõisad on saanud õiguslikul teel ning on niikuinii viimaseil aastail palju kannatanud kontributsioonide all. Kõik kuninga hilise-

madki püüded jõuda aadliga mingile kokkuleppele äpardusid. See pärast otsustas Karl XI lõpuks ette võtta reduktsiooni ilma maapäeva nõusolekuta.

1684. a. algaski Liivimaa aadli mõisade tegelik ülevõtmine. Kuid nüüd mindi mõisade tagastamises mitmeti kaugemale kui esialgu oli kavatsetud. Liivimaa aadel kaotas umbes pooled oma valdused 15% asemel. Koos rootsi aadlikelt Liivimaal redutseeritud mõisadega läks umbes $\frac{5}{6}$ Liivimaa haritud pindalast riigi kätte. Riik andis Liivimaal tagastatud mõisad rendile enamasti kohalikkudele aadlimeestele, neist osa endiste omanikkude kätte odavamale põlisrendile. Siin talitas valitsus teisiti kui Rootsimaal, kus suur osa tagastatud mõisadest väiketalunditeks jaotati ning talupoegadele müüdi. Kuigi mõisade rendihind Liivimaal oli võrdlemisi madal, kasvasid riigi aastased tulud Liivimaal mõisade reduktsiooni tõttu ometi umbes 550 000 taalri võrra.

Reduktsioon Eestimaal. Nagu Liivimaal, nii teostati reduktsioon ka Eestimaal aadli teravast vastupanust hoolimata. Reduktsioonikomisjoni põhimõtteks oli siin tagastada kõik mõisad, mida Eerik XIV on riigile reserveerinud, välja arvatud need, mis ta hiljem ise on läänistanud. Kokku läks veidi üle $\frac{2}{3}$ Eesti haritud adramaist riigi kätte, millest suur hulk kuulus Rootsi aadlile. Nagu Liivimaal, nii anti ka siin kohaliku aadli mõisad endisile omanikele põlisrendile õige odava hinnaga. Riigi tulud Eestimaal kasvasid reduktsiooni tõttu umbes 100 000 taalri võrra.

Reformid talurahva kaitseks. Samal 1681. a. maapäeval, mil Rootsi valitsus nõudis reduktsiooni teostamist, tehti ka kuninga nimel ettepanek vabastada talupojad pärisorjusest. Viimast nimetati iganud ja paganlikuks tavaks, mis pole kokkukõlas õiguse ega kristliku kombusega ning võtab talupoegadelt igasuguse tahtemaa üldise hüveolu eest hoolitsemiseks. Maapäev vastas kuningale väitega, et talupojad pole kõlblalt küpsed vabastamise jaoks. Vabanemise korral nad üksnes ei jätaks maha oma talusid, vaid sünnipärasest vihas hakkaksid tapma mõisnikke ning põletama mõisaelamuid. Samuti korraldati aadli vastuses vana muinaslugu sellest, kuid talupojad Stephan Bathory vabastamiskatse puhul olevat ise soovinud orjusse jääda. Ka kuninga kaastöölised (m. s. Balti reduktsioonikomisjoni esimees ja Eestimaa kindralkuberner Lichten) hoia-tasid kuningat Liivimaa talupoegi vabastamast. Oma püüetega täiesti üksi jäänud kuningas andiski lõpuks järele, mitte tahtes aadlit väga vihale ärritada.

Kuigi vabastamisest ei saanud asja, üritas kuningas mõndagi talupoegade kaitseks, kelle seisund reduktsiooniga ei paranenud, vaid koguni halvenes. Renditud kroonumõisades kaldusid redukt-

siooniga ja rendimaksu nõudmisega kibestunud balti aadlikud aina tõstma talupoegade koormisi. Sageli kargasid nüüd talupojad ära kroonumõisadest või saatsid oma saatkondi salaja Stokholmi kuningale väärnähtuste üle kaebama. Viimaste uurimiseks moodustas kuningas küll komisjoni, kes karistas üksikuid rentnikke, kuid teisi see palju ei heidutanud.

Kuninga igakordse pooljuhusliku vahelesegamise asemel oli vaja üksikasjalisi määrusi talupoegade kaitseks ning nende täitmist järjekindlalt valvavaid ametiasutisi. Seepärast loodigi Liivimaal kaks majandusasehalduskonda — üks eesti-, teine läti keelsel maalal. Majandusasehalduskonna ametnikud pidid valvama, et riigimõisade rentnikud täidaksid täpsalt rendilepinguid, ei koormaks talupoegi ülejõu. Talupoegade ja mõisarentnikkude vahekorra reguleerimiseks andis kuningas rea määrusi. Vakuraamatud, mille ühel küljel olid kirja pandud talupoja kohustused, teisel see, mis ta neist täitnud, tehti sunduslikuks mõisus. Üle vakuraamatus tähendatud normi tohiti koormisi nõuda ainult majandusasehalduri igakordsel loal. Samuti oli vaja majandusasehalduri luba talupoja ümberpaigutamiseks senisest talust mõnda teise. Üle normi nõutud teopäevade eest tuli mõisnikul maksta kahjutasu talupojale ning trahvi kirikule. Maksude asendamine teoga keelati. Ka talupoja kohustused olid üksikasjaliselt ette nähtud, samuti karistused täitmata jätmisel. Võlgu jäänud teopäev näit. tuli sooritada kahekordselt ning asja kordumisel ootas talupoega ihunuhtlus. Rentniku peale võisid talupojad kaevata majandusasehalduri või maakohtu juures ning neist kohtuist edasi kindralkubernerile või õuekohtule. Alles siis tohiti rahulolematuse korral pöörduda Stokholmi kuninga poole.

Selleks, et talupoegadele koormiste määramisel ülekohut ei tehtaks, kavatses kuningas talupoegade koormised kõigis riigimõisus ühtlustada ning sissetulekuga kokkukõlastada. Selleks võeti ette talumaade revisjon (maamõõtmine ja -hindamine). Parimalt, esimese järgu põllupinnaga tündrimaalt kavatseti nõuda aastas ühe taalri eest koormisi, halvemalt põllupinnalt vastavalt vähem. Kuid talupoegade koormiste ühtlustamine jäi siiski enamasti teostamata. Ainult seal, kus vahe talupoegade sissetuleku ja tegelikkude koormiste vahel väga suur paistis, võeti ta kohustused revideerimisele. Koormiste määramisel hinnati talupoja teopäeva aga odavalt ning seetõttu fikseeriti teokoormised kaunis suurtena. Nii polnud talumaade ja koormiste revisjonist palju tulu talurahvale. Tulu oli talupoegadele ainult kohustuste normimisest.

Talupoegade suurimaks tuluks Karl XI reformest jäi ikkagi tema õiguslik kaitse, mis pidurdas mõisniku omavoli talupojalt koormiste nõudmises või tema ühest kohast teise asetamises. Kuid ei

saa öelda, et rentnikud poleks rikkunud kuninga antud määrusi. Talupoegade kaebamishimu summutasid nad sageli ihunuhtluse ähvardusega või koguni ihunuhtlusega. Ka oli majandusasehaldurkonnal õige vähe ametnikke ning need tööga liiga koormatud, et nad oleksid saanud juurdlema hakata iga talupoja kaebust.

Liivimaa maapäeva katsed reduktsiooni tühistada. Kuigi Karl XI oli andnud reduktsiooni all kannatanud Liivimaa mõisnikele rea eluajaläänistusi, rääkimata soodsast suuraadli maade renditamisest, ei jäänud rüütelkond ometi rahule teostatud reduktsiooniga. Eriti teravaks muutus Balti aadli protestihimu, kui teda juhtima asus Johann Reinhold von Patkul, kes omas mitmekülgset haridust, oli õppinud õigus- ning usuteadust ja matemaatikat ning oli leidlik väitleja. Kuid tema iseloom jättis mõndagi soovida — ta oli tänamatu ja riiakas, segatud kehvast kohtuprotsessidesse ja mässitud suurtesse võlgadesse. 1689. a. maapäeval valiti ta komisjoni, kes pidi koguma Liivi rüütelkonna privileege, et nendele toetudes protestida kuninga ees reduktsiooni vastu. 1690. a. sõitis Patkul ühes maanõunik Budbergiga Stokholmi, et kaitseda rüütelkonna eesõigusi kuninga ees. Siin väitsid saadikud, et Liivimaa ja Rootsi vahel on ainult ühine kuningas, mispärast Rootsi riigipäeva otsused pole siduvad Liivimaa siseasjus. Rootsi kuningale olevat Liivimaa alistunud aga pärast vanade aadliprivileegide kinnitamist. Sigismund Augusti privileeg garanteerivat Liivimaa aadlile täie valduse oma mõisade üle. Tagajärgi reduktsiooni asjus saatkond ei saavutanud.

15. joonis. Johann Reinhold Patkul.

1692. a. Võnnu maapäeval võeti Patkuli õhutusel vastu väga karedaid resolutsioone, laideti Rootsi võimude poolt korraldatud maaderevisjoni ning mõningaid riigimakse, töötati ühiselt välja astuda iga rüütelkonna liikme eest, kes reduktsiooni all kannatanud, ning valiti seadusvastaselt 4 resideerivat maanõunikku, kes pidid moodustama rüütelkonna alati valvel oleva võitlusorgani. Kind-

ralkuberner Hastferilt, kes oli kohelnud Liivimaa aadlit õige järeleandmatult, lubas rüütelkond tu'evikus esitisi ainult siis vastu võtta, kui need on varustatud kuninga kaaskirjaga. Muu seas teatas Võnnu maapäeval Patkul, et suulisel jutuajamisel kuningas olevat lubanud reduktsiooni tühistada.

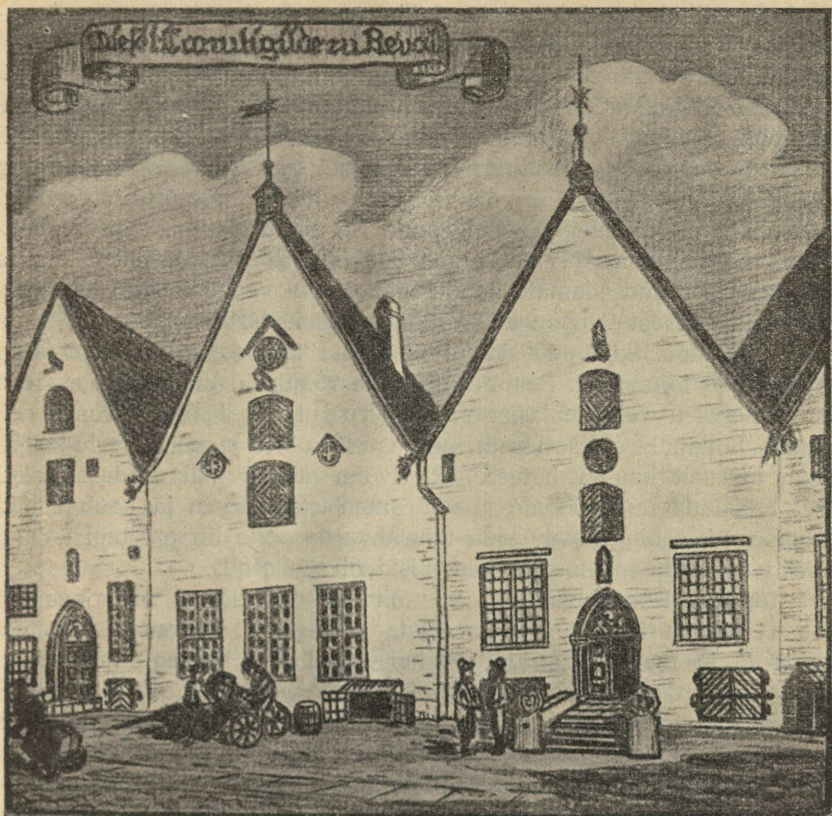
Seadusvastasele resideerivate maanõunikkude valimisele vastas Rootsi riigivõim protsessiga, milles 4 maanõunikku surma mõisteti. Kolmel neist muudeti surmanuhtlus vangistuseks, neljanda — Patkuli kohta kinnitati surmaotsus, sest ta oli olnud peahässitaja Rootsi riigivõimu vastu. Patkulil õnnestus aga põgeneda kohtuvõimude käest.

Adel kaotab oma suurmõju Liivimaa halduses. Liivimaa aadli trotsi murdmiseks otsustas kuningas purustada nende senise seisusliku korralduse. 1694. a. keelati maapäevast osa võtta neil, kes polnud pärusmõisade valdajad. Nii jäi sealt nüüd eemale reduktsiooni all kannatanud mõisnikkude kiht, kes oli eriti kibedalt suhtunud Rootsi valitsuse sammudesse. Maanõunikkude kolleegium kaotati hoopis, rüütelkond jäi alalise keskkorralduseta. Koos kolleegiumiga kaotas aadel oma senise mõju õuekohtus ja konsistooriumis, kus seni osa kaasistujaist võeti maanõunikkude hulgast. Mitmeid muidki ametikohti, kuhu varemini valiti aadli poolt ametnikke, hakati nüüd täitma keskvalitsuse poolt. Nii tegi Karl XI haldusküsimuseski heaks Kristiina vea — aadli seisusliku organisatsiooni kõveneda laskmise.

IV. Linnad ja kaubandus Rootsi ajal.

Linnade poliitiline seisukord. Nagu mujal Euroopas, nii kadus meilgi uuel ajal keskaegne linnade suur iseseisvus. Rootsi ajal polnud raadide võimupiirid enam kaugeltki nii ulatuslikud kui orduajal. Meie suuremad linnadki ei võinud nüüd enam sõlmida kaubalepinguid võõraste võimudega — sellist õigust omas nüüd ainult riik. Linna siseelu küsimusis jäi aga suuremate linnade raadidele kaunis suur otsustamisõigus, samuti kogu maa kaubanduse korraldamises mõnesuguste määrustega. Väiksemad linnad kaotasid aga peaaegu täiesti oma iseseisvuse, sattudes sõltumusse vastava lossi valdajaist. Selline saatus tabas näit. Viljandit, Paidet, Rakveret. Väike-linnadel oli seda raskem võidelda oma õiguste eest, et elanikkude arv neis tavaliselt piirdus paarisajaga, nii et nad enam meenusid meie-aegseid alevikke kui väikelinnu.

Kaubandus. Sellest ajast, kui Hansa kontor Novgorodis (XVI s.) lõplikult suleti ning Moskva ja Lääne-Euroopa vahel hakati kauple-

16. joonis. Tallinna Kanuti gildi hooned hilis-keskaegsel kujul.

miseks tarvitama uusi maateid või veeteid Arhangelski kaudu, ei tõusnud Eesti ala kaubandus enam endisele õitsengule. Laokohtadena omasid endist viisi suuri eesõigusi Tallinn ja Tartu, kuid äriline elevus neis oli soikunud. Rootsi, kes Stolbova rahuga tõrjus Venemaa täiesti eemale Läänemerest, suutis küll peaaegu kogu Vene Läänemere kaubanduse juhtida oma laolinnade (Tallinna, Neevalinna, Tartu, ajuti Narva) kaudu, kuid see kaubandus polnud just hoogus. Paljud laevurid, kes tõid kaupu Lääne-Euroopast, põlgasid ühendust Läänemere kaudu seepärast, et Taani väinades nõuti kõrgeid väinatolle. Alles pärast Brömsebro rahu (1645. a.), kui kaotati tollivõtmise väinades, muutus kaubavahetus Läänemerel hoogsamaks, kuigi saavutamata endist elavust. Hansa, kes orduajal mängis kaubanduslikku esivõimu Läänemerel, lagunes koos feo-

daalsete riikidega. Juhtiv osa Läänemere kaubanduses läks hollandlaste kätte. Hansalinnade kaubanduslik osatähtsus vähenes. Nende kõrval mängisid teatavat osa ka inglased ning prantslased.

Transiidikaubanduse soikumisega muutus linnadele aina tähtsamaks küsimus, kuidas kindlustada endile kaubitsemist sisemaaga. Nii talupoegade kui ka aadli tarbed olid sel ajal väga väikesed ning rahuldati suurelt osalt kodukäsitöö abil. Seetõttu ei võinud kauba läbimüük maalegi olla kuigi suur. Ka kippusid linnadega kaubanduses võistlema aadlikud, kes hankisid Rootsi võimudelt õiguse väiksemate rannasadamate kaudu mõnel kuul vedada välja vilja ning müütasid mõisast talupoegadele mõnesuguseid tarbekaupe, näit. soola ja rauda. Mõisnikud püüdsid ka üles osta talupoegade saadusi ning maalt välja toimetada. Peale aadlikeude võistlesid linnakaupmeestega mitmesugused välismaalasist rändkaupmehed (nagu venelased, juudid, hollandlased, šotlased), kes astusid ostes ja müües talupoegadega otseselt kaubavahetusse. Riigivõim püüdis küll seadusandlikul teel takistada mõisnikkude ja võõramaalaste esiostu ja kaubamüüki talupoegadele ning soodustada talurahva kaupade linna toomist, kuid täiesti hävitada maakaubandust siiski ei suudetud.

Käsitöö. Rootsi valitsus, kus olid pinda leidnud merkantilistliku aja ideed¹, püüdis õhutada Eestiski suuremate tööstusühingute ja manufaktuuride tekkimist. Tallinna äri-ringkonnile tehti Gustav Adolphi poolt ettepanek rendile võtta kogu Rootsi rauatööstust, asutada Tallinnas kudumismaju ning köietööstus, mis oleks omanud eesõigusi köite turustamisel kogu riigis ning monopoli laevastiku varustamisel. Kuid tallinlased olid kaotanud oma endise riskimislulgu ning valitsuse ettepanekud jäid seepärast ainult ettepanekuiks. Endist viisi jäi käsitöö siin piiratuks kitsaste tsunftide raamidega. Tsunftid, kel polnud toodete jaoks just avaraid turge, muutusid Rootsi ajal aina kinnisemaks. Meistriks saamine tehti keerulisemaks, rohkem aja- ja rahakulu nõudvaks. Spetsialiseerumine erialade järgi aina kasvas, tsunftide arv suurenes. Vahel tekkisid tülid kitsastele erialadele spetsialiseerunud tsunftide vahel selle üle, missugust tööd tohib üks või teine tsunft teha. Riias tülitsevad näit. XVII s. lõpul lihtsepad ja lukusepad selle küsimuse pärast. Mitmesuguste määruste abil võideldi väljaspool tsunfti seisvate käsitöölaliste, nn. „käperdajate“ vastu, kelle arv tsunftide sulgumisega aina kasvas. Gustav Adolphi ajal toetati tsunfte ja laiendati tsunftide sundusmaale, kus hinnati „käperdajaid“ nende kättesaadavuse tõttu. Karl Gustavi ajal aga hakati tsunftide kitsarinnasust piirama, et soodustada käsitöö arengut.

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 162 jj.

Eestlaste olukord linnades. Tsunftide sulgumine tuli eriti kahjuks eestlasile, sest tsunftidesse pääsemisel hakati eelistama sakslasi „mittesakslasile“. Eestlased pidid leppima lihtsamate tööaladega ning nad moodustasid linnas läbistikku mingi alamkihi. Ainult jõukamad ja enam-vähem saksastunud eestlased pääsesid kergesti linna täisõiguslikeks tsunftide ja isegi suurgildi liikmeiks.

V. Vaimne elu ja eesti rahva aineeline kultuur.

Kirikuelu paranduse püüded. Rootsi aega kuulub protestantliku kiriku kavakindel ülesehitamine Eestis. XVI s. suudeti sõdade tõttu vähe ära teha kirikuolude parandamiseks maal. Alles sajandi paaril viimasel aastakümnel alustati tõsisemalt kiriku taastamistööd. Tallinna toompraost David Dubberch visiteeris kogudusi, kus talle avanes kurb pilt kiriku olukorrast Eestimaal. Kirikud olid lõhutud, kõlblas elu langenud, paganlus pead tõstmas, õpetajakohtadel halbade eluviisidega või saamatud isikud. Kõigiks nende kirikuelu pahede kaotamiseks ei jätkunud Dubberch'il jõudu ja võimalusi. Tema peateeneks jääb kirikute majandusliku aluse korraldamine kaotsiläänud kirikumaade ja muu omandi ülesotsimise ning kirikule tagasiandmise teel. Pärast Dubberch'i surma (1603) soikusid kirikuelu korraldamise püüded. Alles Gustav Adolfi ajal hakkas siin olukord paranema, kui kuninga poolt saadeti Tallinna komisjon Vesteråsi piiskopi Johannes Rudbeckius'e juhatusel (1627) kiriku seisundi uurimiseks ja korraldamiseks. Rudbeckius korraldas Tallinnas esimese Eestimaa õpetajate sinodi, kus kõiki õpetajaid lasti proovijutlust pidada ning üksikud väga kõlbmatud ametist kõrvaldati. Rüütelkonnale tegi Rudbeckius rea kaugeleminevaid kirikuelu paranduse ettepanekuid (nõudes isegi talupoegade vabastamist), kuid ainult osa neist — nagu konsistoriumi asutamine ja superintendendi koha loomine — läks Gustav Adolfi reformidena läbi.

Samal ajal hoolitsesid Liivimaa kiriku ülesehitamise eest superintendent Hermann Samson ning kindralkuberner Skytte, kes lõi Liivimaa konsistoriaalkorralduse. Hiljem asutati Liivimaal kirikueestseisja amet. Kirikueestseisjad pidid kiriku majanduslikku elu teatavas piirkonnas edendama ja kontrollima.

Dubberchi, Rudbeckiuse, Samsoni ja Skytte loodud alustel hakkas kirikuelu nüüd aegamööda tervenema. Seda soodustasid rahuaeg, visitatsioonide ja sinodite pidamine, rahvakeelse vaimuliku kirjanduse kasvamine ning uute pastorite tulek Tartu ülikoolist, kes paremini kui Saksamaalt tulnud tundsid rahva keelt ja kohalikke olusid. Sajandi lõpul muutus ka paremaks kiriku majandus-

17. joonis. Münte Gustav Adolphi ajast.

lik olukord, kui reduktsiooni läbi mõisade peremeheks saanud riik võttis kirikute eest hoolitsemise enda peale. Kuigi Rootsi ajal tunduvalt paranes pastorite kõlblas tase ning õpetamisvõime, ometi jäi kirik rahvale võõraks. Jutlustes kõnelesid pastorid asjust, mis olid rahva igapäevsest elust ja arusaamisest liiga kaugel, samuti tarvitasid nad kaunis puudulikku rahvakeelt. Vigases värsimõõdus kirikulaulud, mida oreli saateta lauldi, kõlasid väga halvasti, katekismuseosade ettelugemine ja järelerääkimine koguduse poolt tundus viimasele sageli igav, arusaamatu ja tüütu.

Kõstrikooli tekkimine. B. G. Forselius ja kindralsuperintendent Johann Fischer. Eesti rahvakool tekkis kiriku püüdest rahvale meelde

18. joonis. Kool Põhjamail.

jätta katekismuse tähtsamaid kohti, palveid jm. sellist. Esialgu õpetasid pastorid ja köstrid rahvast sel teel, et lugesid neile ette katekismuse palasid, kirikulaule ja palveid näit. pärast jutlust ning lasid neid valjusti korrata. Sajandi teisel poolel hakkavad köstrid aga mõningaile koguduseliikmeile lugemist õpetama, et neil seda kergem oleks omandada ristiusu põhiõpetusi. Sellist haridustööd takistasid mitmesugused asjaolud, nagu köstrite puudumine paljudes kihelkondades, kus mõisnik ei tahtnud kulu kanda, köstrite vilets haridus (enamik köstritest ei osanud kirjutadagi) jne.

Jõudsamalt hakkas rahvahariduse küsimus alles siis liikuma, kui XVII s. viimsel veerandil asja eest hoolitsema hakkasid usuteaduse kandidaat Bengt Gottfried Forselius ning Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Soomlasest Harju-Madise õpetaja poeg Forselius asutas Tartu lähedale Piiskopi mõisa kooli, kus 1684—88 said õpetust umbes 160 isikut. Kindralsuperintendent Fischer aitas arvatavasti kooli edukaks tööks seega kaasa, et ta mõjutas kuberner Hastferi, et see käsiks mõisnike lubada oma mõisadest poistel kooli minna. Ka toetas valitsus kooli kroonuaidast leivavilja andmisega. Poiste kooliminekuks polnud ainult mõisnikele, vaid isegi talurahvale vastumeelt — küldes liikusid nimelt jutud, et koolipoisse tahetavat panna kroonut teenima. Siiski saadi kokku oma aja kohta suur arv õpilasi, kes koolis õppisid lugemise kõrval peamiselt usuõpetust ning laulu, natuke raamatukõitmist ja pisut reh-

kendamist. Õpetamise edukaks korraldamiseks andis Forselius välja uue, parandatud kirjaviisis eesti aabitsa ning võttis tarvitusel Liivimaal uue lugemaõpetamise meetodi.

Kaheaastase koolikursuse lõpul läksid Forseliuse õpilased mööda maad laiali ning õpetasid omakorda rahvast. Ikka sagedamini hakatakse nüüd, kus on enam isikuid, kes oskavad lugeda ja seda teataval määral õpetada, asutama kirikute juurde kooli — olgu siis mõnes rehetoa või mõnes muus ruumis. Õppi-

19. joonis. Pärnu rootsi ülikooli üliõpilane.

ma ei kogunenud siia ainult lapsi, vaid ka vanu habemikke mehi. Forseliuse arvutuse järgi oli 1688. a. Eesti- ja Liivimaal 46 kooli üle 1000 õpilasega. Rootsi võimude ja pastorkonna mõjustusel otsustasid mõlema provintsi maapäevad (Liivimaal a. 1687, Eestimaal a. 1690), et igasse kihelkonda tuleb ametisse panna köster või koolmeister rahva õpetamiseks.

Linnakoolid, gümnaasiumid, ülikool. Linnadeski kasvas Rootsi ajal rahvaharidus, tihenes koolide võrk. Enamus linnakoole oli sakslastele määratud, aga leidus ka neid, mis olid eesti laste jaoks mõeldud. XVII s. alguses olid Tallinnas Pühavaimu koguduse ning Tartus Jaani koguduse juures eestikeelsed koolid, mis aga kauemat aega elus ei püsinud. Sajandi keskpaiku oli Tartus

ühine kool rootsi, soome ja „mittesaksa“ poistele ning Pärnus eestikeelne köstrikool. Üksikud eraõpetajad olid valmis eestlasile õpetust andma nn. nurgakoolis. Linnakoole leidus peaaegu igas kodumaa linnas.

Kõrgemate koolidena loodi 1630. a. Tartus ja 1631. a. Tallinnas gümnaasiumid, esimene riigi, teine linna ja rüütelkonna kulul. Tartu gümnaasium muudeti juba 1632. a. ülikooliks.

Gümnaasiumide õppekava oli õige mitmekülgne. Kõige rohkem rõhku pandi neis siiski vanadele keeltele. Vanemais klassides oli ladina keele kõnelemine sunduslik, emakeelsete väljenduste eest jagati õpilasile rahatrahvi või ihunuhtlust. Gümnaasiumi vanemate klasside õpilased olid oma eluviiselt õige korratud ning koolivalitsus võitles seepärast raskete karistustega joomingute, kõrtsis käimise, õöhulkumise ja relvade klassi toomise vastu.

Ülikool, mis omas neli teaduskonda (usu-, õigus-, mõtte- ja arstiteaduskond), töötas Tartus 1656. aastani, mil Vene väed Liivimaale tungisid. Uuesti avati ülikool Tartus alles 1690. a. Karl XI poolt. 1699. a. viidi ülikool Pärnu, kus soodsamate ühendusolude

S E nõida peat sinna mitte
 lasckma ellama.
 Kus üx mees / eckf naine
 üx tarck / eckf lausja sahþ ollema /
 needt peawat sedda surma surreima /
 nemmat peawat kiwvide kahs per-
 tut sahma. Nende werri olcko nen-
 de pehl.
 Sünno sehs ey peap mitte löid-
 tut sahma üx nõid / eckf lausja /
 eckf tarck.
 Saul oli mahst errahajanut
 needt tarckat ning laukiat.

1.
H Ei Jummal on üks kindel Ein /
 Mis päle sünnib lota /
 Ee aitab keigest Häddast siin /
 Waid kässib Armsõ ota /
 Ee manna Vahharat /
 Ke näitis Patto Teed /
 On meie Wihhamess
 Keig' Ello Aja sees /
 Ei olle temma saarnast.

20. joonis. Näide Stahli teosest.

21. joonis. Näide Hornungi teosest.

tõttu loodeti suuremat üliõpilaste juurdevoolu. Siin lõpetas ta oma tegevuse Põhjasõja ajal (1710. a.). Ei täitunud Rootsi valitsuse lootus, et ülikoolist ka talurahva lapsed jõudu saavad vaimse orjapõlve vastu võitlemiseks. Üliõpilaste enamus tuli väljastpoolt Baltimaad, eriti Rootsist ja Soomest. Professoreiks olid ülikooli esimesel perioodil peamiselt sakslased, teisel rootslased. Teaduslik töö ülikoolis oli võrdlemisi viljakas, kuid üliõpilaste eraelu jättis mõndagi soovida.

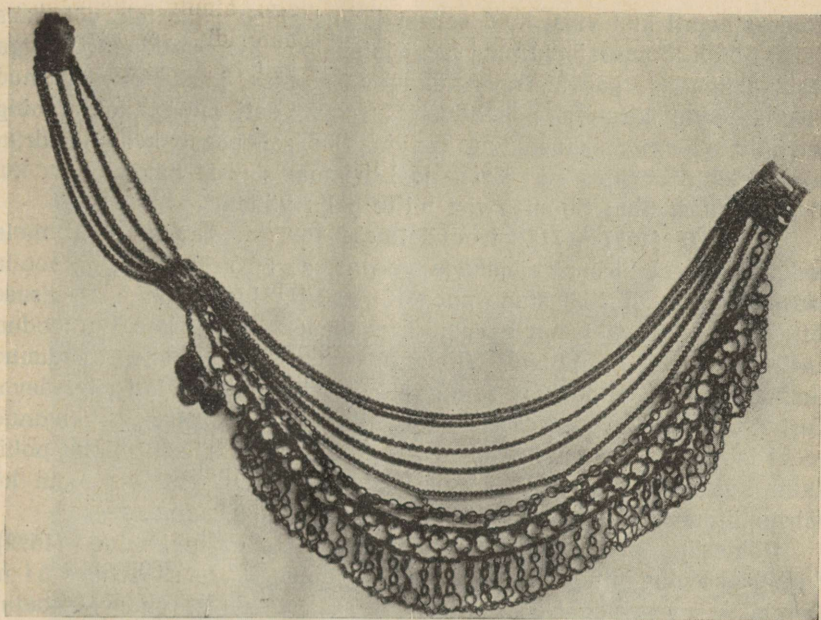
Kirjandus ja tema levik. Alles Gustav Adolfi ajal jõudis XV s. leitud trükikunst lõpuks Eesti alale. Trükikojad asutati Tartu ja Tallinna gümnaasiumi juurde. Nende kõrval oli lühemat aega ka Narva linnal oma trükikoda. Eestikeelseid raamatuid Tartu trükikoda ei avaldanud, küll aga tegid seda Tallinna ja Riia trükikoda. Tallinna trükikoja hakkas 1689. a. ilmuma esimene Eesti ala ajaleht „Revalische Post Zeitung“. Ka oli Tallinnas Rootsi ajal üks püsiv raamatuarhiiv, muidu täitsid viimaste aset trükikojad, rändavad raamatukaupmehed ning raamatukõitjad.

Trükikunsti saabumisega ei läinud hoogu ainult saksakeelsete trükiteodete ilmumine, vaid nüüd võisid pastoridki kergesti trükki toimetada mitmesuguseid eestikeelseid katekismuse ja palvete käsikirju. 1632—38 ilmus trükist H. Stahli „Käsi- ja koduraamat“, mis sisaldas katekismust, kirikulaule, palveid ja osi piiblist. Samasugune teos ilmus Lõuna-Eestis J. Rossihniuse poolt. Neile käsiraamatutele järgnesid sajandi keskel uued sarnased väljaanded teistelt autoritelt, paremas keeles ja stiilis. Stahl'ilt ilmus muu kõrval ka esimene eesti keele grammatika, mis kirjaviisi loomisel väga vähe arvestas eesti keele omapärasusi. Seda viga püüdsid hiljem parandada Heinrich Göseken oma grammatikaga, Forselius oma aabitsaga ning Johann Hornung oma grammatikaga. 1686. a. ilmus trükist tartukeelne Vastne Testament, mille Johann Fischeri ülesandel oli tõlkinud hea keeleteadlane Adrian Virginus. Ka kogu piibli tõlkimist püüdis Fischer üritada ning kutsus selleks kokku õpetajate konverentse. Kuid neil ilmnemise suured lahkkelid piibli kirjaviisi ning saksa või algkeelest tõlkimise küsimuses, nii et nende tülide tõttu eestikeelse piibli ilmumine läks edasi Vene aega.

XVII s. jooksul ilmunud eestikeelsete raamatute eksemplaride arv oli kaunis suur, kodu- ja käsiraamatuid üksi trükiti üle 20 000 eksemplari. Väljaannete suuruse põhjal on oletatud, et sajandi lõpul tuli 2—3 raamatut iga eesti perekonna kohta, mis asjaolu räägib rahva suurest lugemisostusest.

Eestlaste ainealine kultuur. Võrreldes eestlaste ainelist kultuuri Rootsi ja muistse iseseisvuse ajal peame nentima tugevat tagurpidiminekut. Taluelamute arv on kokkuhoiu mõttes vähenenud, rehetare ja rehealune, mis iseseisvuse ajal olid eluruumest eraldi, on liidetud nüüd kambrite külge. Elatusalad on küll enam-vähem samad, ainult jahipidamist hakkavad mõisnikud XVII s. keelama, sundides nii talupoegi salaküttimisele. Õige ilmsesti võime taibata kultuuri langust ehete vaatlemisel. Ehete vormid on iseseisvuse ajaga võrreldes palju muutunud. Töötehnika on palju lohakangam, ornamentikas on võõraste mõju palju rohkem tunda. Geomeetrilise ornamentika asemele on tulnud tarvitusele taimornament lääne mõjuna. Ornamentides ja vormides on tarvitusele tulnud ka mitmesugused katoliiklikud motiivid. Kaelas kantakse näit. sageli rõngasripatseid, mille keskel kas rist või T-kujuline Antoniuse rist või krutsifiks¹. Paljud ehted osutavad suurt kallisaime pillamist, näit. suurtest hõbekrõllidest või hõberahadest valmistatud kaelakeed. Kuid nii krõllide kui ka rahade barbaarne ja koormav küllus vaevalt näitab rahva jõukust, enam küll meelegeitlikku pillamishimu ning

¹ Ristilöödud Kristuse kujutis.

22. joonis. Naise puusahted.

upsakat tõusiklust. Ehtimisel on kaotsi läinud endine stiiliühtlus, ehteid valitakse juhuslikult, maitsetult ja lapsikult. Selleaegses rahvakunstis segunevad mitmed sugemed uueks tervikuks liitumata, ning tõenäoselt moodustas ka selleaegse eestlase vaimuilm väga ühtlusetu ja kireva pildi kauakestnud võõrmõjude tõttu.

VI. Põhjasõda.

Suur nälg (1695—1697). Karl XI viimased valitsusaastad ei olnud Rootsi riigile õnnelikud. 1695. a. ja järgmisel aastal tabas kogu Põhja-Euroopat viljaka ldu s. Liivi- ja Eestimaal oli 1695. a. suvi väga vihmane ja külm, mille tõttu jäi tegemata hein ja lõikamata valminud rukis. Suvivilja võtsid varased külmad. Järgmine suvi oli samuti külm ja vihmane ning nüüdki äpardus vili. Juba 1696. a. andis nälg end teravasti tunda eeskätt palgalisel maarahval, keda leivapuuduse all kannatavad taluperemehed kergesti vallandasid. 1697. a. alguses aga muutus seisukord katastroofiliseks kõigile talurahvakihtidele. Halbade transpordiolude tõttu, mis eriti raskenesid talvel mere kinnikülmumisega, oli rahva abistamine raske. Kroonu magasi-

aitadest jagati küll vilja, kuid sellest jätkus ainult vähestele väheseks ajaks. Söödi loomaraipaid ning isegi inimlaipu. Inimesed, kes olid liiga väsinud haudade kaevamiseks külmunud maasse, jätsid talvel surnud lebama teede äärde ja põldudele. Kevadel veeti laibad kokku ning aeti mitmekümnete kaupa ühte hauda. Ühe selleaegse kroonikakirjutaja (Kelch'i) arvates suri Eesti- ja Liivimaal suurde nälga enam kui 50 000 inimest ning Soomes vist mitte palju vähem.

Karl XII (1697—1718) trooniletulek. 1697. a. kevadel, kui meie kodumaad veel hirmus näljahäda vaevas, suri Karl XI ning troonile pääses ta vaevalt 15-aastane poeg Karl XII. Uue kuninga alaeasuse tõttu läks riigi valitsemine eestkostevalitsuse kätte, kes oli loodud Karl XI testamendi põhjal. Viimane valitses enam-vähem kadunud kuninga vaimus. Kuid juba sama 1697. a. sügisel kuulutati riigipäeval Karl XII täisealiseks ja iseseisvaks valitsejaks. Eriti oli seda nõudnud aadel lootuses, et noor kuningas hakkab ajama aadlisõbralikku poliitikat. Kuid selles lootuses pettus aadel rängalt — nii sise- kui ka välispoliitikas pidas noor kuningas kinni endisist suundadest.

Põhjasõja põhjused. Rootsi-vastaste liitude tekkimine (1699). Euroopas leidus mitu riiki, kellele ei meeldinud Rootsi suurvõim. Taanlased olid vaenlikud Rootsimaaale seepärast, et viimane toetas Holstein-Gottorpi hertsogite iseseisvuspüüdeid Taani valitsuse vastu ning oli kiskunud Taani käest XVII s. keskpaiku rea Lõuna-Rootsi maakondi. Poola ja Saksi kuningas August II ihkas Poolale tagasi Liivi- ja Eestimaad, Peeter Suur Ingerit ja Käkisalmit lääni, et Venemaa võiks pääseda Läänemere äärde. Rootsi-vaenlikkude riikide üksteisele lähendamise võttis enda hooleks balti aadlimees Johann Reinhold Patkul. Aeg sõjaks Rootsi vastu paistis haruldaselt soodus. Rootsi troonil istus poisike, kel ei olnud kogemusi ei valitsemises ega väe juhtimises. Baltimaade aadel oli vaenlik riigile, piirprovintsid kurnatud suurest näljast, mille tagajärgi ei saanud nii kergesti heaks teha. Lääne-Euroopas olid riikide vahekorrad väga pinevad Hispaania troonipärimise küsimuse pärast¹, mis ei oleks lasknud neid välja astuda Rootsimaa kaitseks.

Patkul, kelle Rootsi võimud olid mõistnud surma, püüdis mööda Euroopat põgenedes leida teenistust nende valitsuste juures, kellelt oli loota Rootsi-vaenlikkust. XVII s. lõpul peatus ta Poola-Saksi kuningas August II juures ning esitas talle üksikasjalisi projekte sõja alustamiseks Rootsiiga. Ta soovitas kuningal otsida liitu Rootsi vastu Taani, Vene ja Brandenburgiga. August II leidiski need kavad teostamisväärsed ja sõlmis 1699. a. liidu Saksi ning Taani ja

¹ Viimasest puhkes Hispaania pärilussõda a. 1701. Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 170, 171.

23. joonis. Karl XII.

Vene vahel. Nende liitude tegelikust sõlmimisest võttis jällegi osa Patkul, käies Kopenhaagenis ja Moskvas August II diplomaatilise esindajana. Ainult liidust Brandenburgiga ei saanud seekord asja. Samal 1699. a. sõlmis Patkul Liivimaa rüütelkonna nimel Augustiga alistumislepingu, mille järgi Liivimaale kindlustati luteri usk, kinnitati aadli eesõigused ja tühistati reduktsioon. Riia linn pidi kaotama omavalitsuse senises laias ulatuses ning ametisse pidi seal astuma kõrgema võimuga aadlimehest linnusekrahv. Liivimaast oleks moodustatud Poola lääniriik, kus pärandatav hertsogivõim oleks olnud August II järglastel vaatamata sellele, kas nad on pääsenud Poola troonile või mitte. On väga küsitav, kas Patkulil oli ehtsat

volitust rüütelkonnalt sellise lepingu sõlmimiseks. Selle andmine oleks tähendanud ju selget vastuhakku Rootsi riigivõimule ning nii kaugele ei ulatunud rüütelkonna julgus. Teisalt pole kahtlust, et enamus balti aadlist südames tõesti soovis maa Poola alla sattumist neil tingimustel. Vene aadl ei ihanud, sest Venemaal oli keskvoim väga tugev ning Vene elu ja korraldused baltlasile palju võõramad.

Saksilaste pealetung Riiale (1700. a. veebruaris). Rootsi-vaenlikud kokkulepped hoiti täielikus saladuses. Korduvalt oma heatahtlikku suhtumist Rootsisse kinnitades hakkasid saksilased koguma sõjaväge Kuramaale. Sellest aimas vana Liivimaa kindralkuberner Dahlberg hädaohtu. Ta kõvendas piirivalvet Liivi- ja Kuramaa rajal, täiendas Riia kindlustisi ning laskis maha kiskuda agulimaju, mis oleksid olnud heaks kaitseks linna ründamisel. 1700. a. veebruaris tungisidki saksilased sõda kuulutamata Kuramaalt Liivimaaale. Alles hiljemini püüdis August II õigustada oma sõjategevust Euroopa ees, avaldades manifesti, kus enam-vähem otsitult süüdistati Rootsimaad Oliva rahu tingimuste mittetäitmisel, piiripuutumata rikkumises ning liivimaaalaste vabaduse röövimises. Saksilaste õist sissetungi oli siiski märganud Dahlbergi piirivalve, teatades sellest ruttu linna. Kindralkuberneril õnnestus organiseerida linna kaitset. Paljud kodanikud pidid võtma relvad, sest Rootsi sõdureid oli vähe linnas. Saksilaste väed, kes leidsid linna võitlusvalmis, asusid teda piirama, kuid vallutada ei suutnud. Küll aga langes nende kätte tähtis Dünamünde kindlus, mille tõttu katkes mereühendus Riia ja muude sadamate vahel.

Taanimaa algab sõda (märtsis), kuid sunnitakse sõlmima Traventhalis rahu (1700. a. augustis). Sama aasta märtsikuus tungisid taanlased Rootsi liitlase Holstein-Gottorpi alale. See tähendas niisama hästi kui sõjakuulutust Rootsile. Taanlaste rünnaku tõttu jäi Kopenhaagen kaitsemata Taani vägede poolt. Seda kasutas Karl XII. Tal õnnestus saada oma käsutusse Inglise ja Madalmaade laevu ning nende abil viis ta juulikuul oma väed Kopenhaageni alla. Taanlased, kelle väed viibisid pealinnast eemal, tegid Traventhalis rahu, kus nad m. s. loobusid Rootsi-vastaseist liitudest ning sõjategevusest Rootsi vastu.

Riia vabanemine (mais) ja maapäev (1700. a. juunis). Vahepeal oli saabunud Eestimaaale Rootsi vägesid Soomest ning aegamööda oli koondatud kokku ka Eestimaa aadli lipkond. Maikuus liikusid need ühendatud väed saksilaste vastu ning neil õnnestus vabastada Riia. Kuid täiesti eemaldada Väina jõe joonelt Rootsi väed vaenlasi ei suutnud. Ikka jäi nende kätte Dünamünde ning hiljem vallutasid nad ka Koknese.

Juunikuul kutsus Dahlberg Riiga kokku maapäeva ning nõudis rüütelkonnalt avalikku seisukohavõttu Patkuli tegevuse suhtes

rüütelkonna nimel. Tahtes-tahmata pidi rüütelkond nüüd tunnistama Patkuli „kelmiks ja auvargaks“.

Venemaa kuulutab sõja (1700. a. aug.). Narva piiramine (1700. a. sept. — nov.). Peeter I viivitas seni sõja kuulutamisega Rootsile, kuni Venemaal tuli sõda pidada Türgi maaga. Küll aga tegi tsaar juba Türgi sõja ajal ettevalmistusi sõjaks Rootsiga — koguti ja õpetati uusi sõdureid, loodi moonaladusid Pihkvasse ja Novgorodi ning parandati läänepiirile viivaid teid ja sildu. Alles 1699. a. oli tsaar kinnitanud Kärde rahu Karl XII saatkonna soovil ning hiljemini oli valitsus püüdnud Rootsi saadikule jätta rahuõbralikku muljet. Viimane laskiski end petta. Ainult Rootsi kuberneriid Eesti- ja Liivimaal aimasid olukorra tõsidust, saades teateid sõjavägede koondamisest Pihkvasse ja Novgorodi. 1699. a. suvel õnnestus Peetril sõlmida Türgiga vaherahu 30 aastaks ning varsti pärast seda, 19. augustil, kuulutas ta Rootsile sõja.

Peeter, kes midagi ei teadnud rahust Taani ja Rootsi vahel, lootis kerge vaevaga vallutada Narva sel ajal kui Rootsi väed on seotud Taani ja Saksi vastu. Narva vallutamine oli vastuolus August II ja Peetri esialgse kokkuleppega, mille järgi tsaar pidi jätma kogu Eesti- ja Liivimaa Augustile ja võitma ainult Ingeri. Kuid üldine sõjaline olukord ei lubanud seepärast rikkuda August II-sel veel vahetõrke oma liitlasega ning temaga tülli minna.

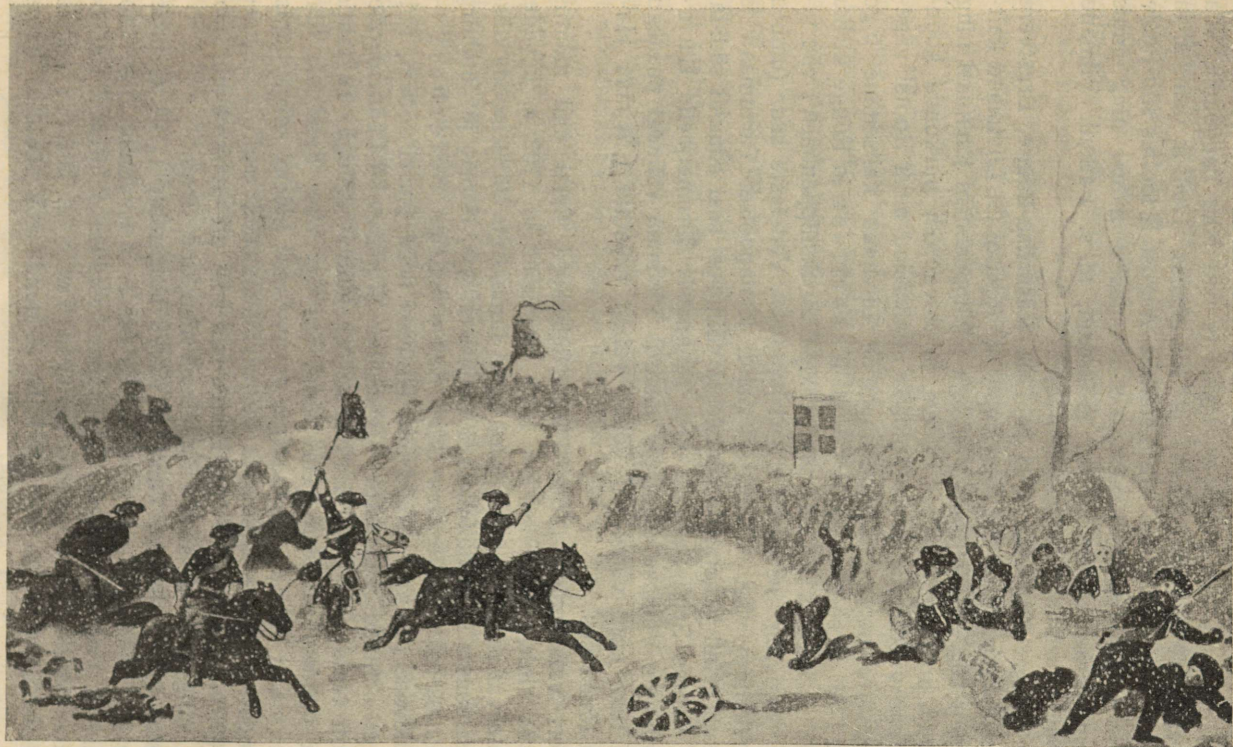
Ingeri vallutamist edasi lükates koondas Peeter Narva alla üle 35 000-mehelise sõjaväe. Vägede juhtkond oli õige kirju — siin leidis nii vene kui ka välismaa ohvitseri. Esimesed ei olnud enamasti tuttavad lääne-eurooplaste võitlustehnikaga, teised tundsid küll seda, ei omanud aga lihtsõdurite usaldust. Narva alla saabunud venelased piirasid linna, hoolitsedes eriti hästi tema sulustamise eest Eestimaa poolsest küljest. Oktoobrikuu lõpul jõudsid Vene laagrisse teated Karl XII maabumisest ühes vägedega Pärnus (15. oktoobril). Teade Karli saabumisest õhutas venelasi hoogsamalt teotsema. Ivangorodi ja Narva linnus võeti novembri alguses terava kahuritule alla ning Ivangorodit püüti vallutada öise rünnakuga. Kuid venelaste püüded ei andnud soovitud tagajärgi. Osalt oli selles süüdi laskemoona napiks jäämine, mis eriti end tunda andis, kui Rootsi ooberst Wolmar Anton von Schlippenbach vallutas Mehikoorma juures vene lodjad, mis olid laskemoonaga teel Pihkvast Narva.

Karl XII vabastab Narva (19. nov. 1700). Sel ajal, kui venelased tõsisemaid pingutusi tegid Narva vallutamiseks, olid teele asunud juba Rootsi väed linna vabastamiseks. Karl XII liikus oma Pärnu saabunud vägedega Tallinna kaudu Rakveresse, muud saksilaste vastu valvel olevad Rootsi väed tulid kindralleitnant Otto Vel-

lingku juhatusel Ruhjast Viljandi kaudu Rakveresse. Siit liiguti koos edasi. Hiline aastaaeg, põhjatud teed ning väe mitteküllaldane moostamine Eestimaa rüütelkonna poolt muutsid Rootsi väe edasiliikumise väga vaevaliseks. Rootsi sõdurite meeoleu mäsendasid liialdatud kuuldused Vene väe suurusest, mis pidi ulatuma üle 70 000 mehe. Kõigest hoolimata liikus noor, julge ja karske, kuid isemeelne ja inimeste eludest vähe hooliv kuningas edasi ning tema väega rööbiti liikusid talupoegade parved, kes südikalt kallale tungisid väiksematele vaenlase salkadele. Pühajõe kitsasteel katsus Vene ratsavägi Šeremetjevi juhatusel peatada Rootsi väge, kuid taganes varsti rootslaste eest. Osalt oli selle põhjuseks Eesti talupoja Tehvan Raabe kavalus, kes ümberkaudseid kohti hästi tundes viis osa rootslasi Vene väe selja taha, kust need täiesti ootamatult võisid rünnata venelasi. 19. novembri hommikul saabus pikist marsidest kurnatud Rootsi vägi Narva alla ning alustas veel sama päeva lõuna ajal lahingut umbes neli korda suurema vaenlasega. Rootslastele tuli kasuks lumetuisk, mis puhus venelastele otse vastu. Lahing polnud kuigi kaua kestnud, kui Vene väeosad tegid katset põgeneda. Põgenemisel purunes üle Narva jõe asetatud pontoonsild. Suur osa ratsaväge, kes püüdis ülalpool Narva juga üle jõe ujuda, tõmmati alla käredest voolust. Siia poole Narva jõge jäänud venelased pidid jätkama ägedat võitlust elu ja surma peale.

Vene vägede endakaitset raskendas asjaolu, et sõdurid ei usaldanud omi välismaalasist juhte, vaid muutusid neile nii vaenlikuks, et viimased pidid kaitset otsima Rootsi laagrist. Alles hilja õhtul hakkas võitluse ägedus pisut vaibuma. Vene väed, kes tundsid oma seisukorra raskust, kapituleerusid öö jooksul. Venelaste kaotused lahingus ulatusid umbes 9000 meheni, ka rootslased kaotasid haavatutena ja surnutena ligemale 2000 meest. Eriti valus tundus tsaarile, et venelased olid kaotanud kõik kahurid ja terve kõrgema ohvitserkonna. Venemaa valitsusringkonnis oli meeolelu õige rusetud. Kuid tsaar Peeter ise ei lasknud end heidutada, vaid hakkas kogu jõuga ettevalmistusi tegema sõja jätkamiseks. Kaotatud kahurite asemele valati uued, tarvitades selleks isegi kirikukellade vaske, Pihkvat ja Novgorodit kindlustati, Peipsile ja Laadogale ehitati laevastik.

Karl XII läheb üle Väina (1701. a. juulis). Sõda kandub Kuramaale, Poolasse ja Saksimaale. Altranstädti rahu (1706). 1701. a. kavatses tsaar suuremat pealetungi Liivimaal, toetades saksilasi, kuid enne selle plaani teostumist viis Karl XII oma väed Väina liinile, lõi siin saksilased põgenema ning okupeeris Kuramaa. Sellest peale võitles Karl XII oma peavägedega väljaspool Eesti- ja Liivimaad,

24. joonis. Narva lahing 1700. a.

esmal Leedus ja Poolas, hiljemini Saksis¹. Karl XII sõjategevus osutus siin õige edukaks. Vaimustudes oma võitudest ja olles parem sõdur kui riigimees, laskis ta end ikka kaugemale viia kaitset vajavast Soome-, Eesti- ja Liivimaast. 1706. a. sundis ta August II rahu sõlmima Altranstädt'is. August II loobus siin Poola kroonist, Saksimaa taganes Rootsi-vastasest liidust ning andis välja seal varju leidnud Rootsi jooksikud, m. s. Patkuli. Viimane hukati nüüd varema kohtuotsuse põhjal.

Sõjategevus Eesti alal 1701 ja 1702. Kasaritsa-Rõuge, Erastvere ja Hummuli lahing. Karl XII Kuramaale siirdumisel jäi Liivimaad kaitsema ainult 5000—6000 meest väliväge Schlippenbachi juhatusel ning väiksemaid linnusegarnisone. Pihkva ja Novgorodi piirkonda koonduvad Vene väed olid umbes 7 korda arvukamad neist Rootsi vägedest. Seetõttu osutus Schlippenbach'ile Liivimaa kaitsemine õige raskeks. 1701. a. sügisel suutis ta küll Kasaritsas ja Rõuge kiriku juures lüüa venelasi, kuid 1701. a. lõpul lõi Schlippenbach'i väe taganema Vene vägi Šeremetjevi juhatusel. Venelaste suur (umbes 18 000-meheline) vägi rüüstas sel puhul lõunapoolset Tartumaad ja Võrumaad, et nii vähendada rootslaste võimalusi seal edukalt sõdida. 1702. a. kaotas Schlippenbach veel rängemalt Šeremetjevile Hummuli lahingu. Viimase tagajärjel muutus Liivimaa välivägi peaaegu teovõimetuks ning venelased võisid vabalt rüüstata Liivimaa ida-, kesk- ja lõunaosas.

Ingeri vallutamine (1702—1703). Seisukord Eesti alal muutus rootslasile aina raskemaks, kui 1702. a. sügisel ja 1703. a. kevadel venelased vallutasid Ingeri ühes tema linnustega. Järgemööda alistasid vaenlasele Pähkinälinna (1702), Neevalinna, Kaprio ja Jamburg (1703). 1703. a. mais asutas tsaar Neeva kaldale Peterburi — Vene tulevase pealinna. Nüüd olid täitunud need tsaari soovid, millega ta oli astunud Põhjasõtta — Venemaa oli pääsenud Läänemerele, Ingeri oli tema päralt. Kuid tsaar ei rahuldunud sellega. Ta tahtis allutada vähemalt Käkisalmi lääni Soomes ning Eesti ala idaosas Narva ja Tartu kindlustega, et rootslasil poleks kerge tagasi võita Ingerit. Nende vallutuste ettevalmistamiseks tegid venelased juba 1703. a. rüüsteretki Põhja-Eestis, mis seni oli enam-vähem puutumata, ning 1704. a. asusid vallutama mainitud linnu.

Kastre lahing (mais), Tartu ja Narva langemine (1704. a. juulis ja augustis). 1704. a. kujunes rootslasile Eesti- ja Liivimaal õige kaotusterikkaks. Venelaste esimeseks suureks võiduks oli Rootsi Emajõe laevastiku hävitamine Kastre lahingus. Tsaar oli lasknud valmistada Peipsi ääres enam kui 200 lotja, et nende abil võidelda Rootsi

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 198.

Peipsi laevastikuga. Venelastel õnnestus okupeerida Emajõe suuet ning suruda Rootsi laevastikku Emajõel lääne poole. 4. mail 1704 purjetas Rootsi laevastik Löscher von Herzfeldi juhatusel Tartu alt vaenlastele vastu. Õhtul enne seda oli korraldanud Löscher von Herzfeld oma sõpradele peo, kus väga ülemeelikus meeolus viibiti, joodi ja kahureid lasti, kindlasti uskudes Rootsi laevade võitu. Venelased valmistusid aga Rootsi laevastikku vastu võtma. Nad tegid Kastre mõisa juures jõe kitsale kohale palkidest tõkke ning asetasid jalaväelasi kummalegi kaldale. Hooletu Löscher von Herzfeld märkas lõksu fiiga hilja, siis, kui veevool ja pärituul kandsid Rootsi laevad vastu palke, kus neil polnud võimalusi manööverdamiseks. Venelased võtsid laevad mõlemalt kaldalt tule alla ning vallutasid nad. Vaenlaste suure arvulise ülekaalu tõttu polnud rootslasil mõeldagi oma laevade päästmisele. Laevastiku juht Löscher kaitses oma laeva „Carolust“ seni kui vaenlased juba selle laele tungisid. Siis ruttas ta püssirohukambrisse ning laskis laeva ühes enese ja vaenlastega õhku.

Nüüd võisid Vene väed võrdlemisi muretult asuda Tartut piirama. Enam kui kuu aega pani komandant Skytte juhatusel vastu venelastele linn, mille kindlustised polnud kaugeltki korras. Linna 200 majast hävis 50 täiesti pommitamise tagajärjel, ülejäänuid said paljud kannatada. 13. juulil tungisid venelased linna ning vallutasid ta. Linna garnison alistus õige headel tingimustel, kuid hiljemini ei mõelnudki Peeter Suur neid pidada. Kodanikele algasid Vene valitusega rasked ajad. Nende maksud tõusid, nende liikumisvabadust kitsendati karmide keeldudega. 1707. a. mais saatis tsaar suure hulga käsitöölisi Tartust sõjavangidena Moskvasse, et nende abil elustada seal Vene tööstust. 1708. a., kui Peeter kartis Karl XII tungimist Põhja-Venemaale ja raskusi muust riigist kergesti eraldatava Eesti alade kaitsemisel, laskis ta Tartu koguni maha põletada ning kõik saksa soost kodanikud viidi sunduslikult Venemaale.

Tartu langemise järel asusid venelased tõsiselt Narvat vallutama. Pärast ränka pommitamist vallutati tormijooksuga linn (1704), mida kaitses Gustav Horn.

Järgnevat aastat teotsesid Eesti- ja Liivimaal ainult väiksemad, alalist moonapuudust kannatavad Rootsi väesalgad. Enamasti koosnesid nad alles hiljuti värvatud ja kogemusteta nekrutitest. Mõnel aastal, kui venelastel oli Liivimaal vähe vägesid, kaitsesid nad edukalt Rootsi alla jäänud Liivi- ja Eestimaa osi vaenlaste rüüsteretkede vastu, kui aga venelased oma väge suurendasid, ei suutnud nad sedagi ülesannet täita, kõnelemata langenud linnuste tagasivõitmisest.

Poltava lahing. Karl XII, raisates aega Poola ja Saksimaaga sõdades, jättis Liivimaa hooletusse. Saanud talve mööda Saksis (1706) ja saanud Rootsist abivägesid, võttis Karl ette suurema ula-

tusega, kuid temale saatusliku retke Venesse. Alul kavatses ta liikuda Smolenski suunas, kuid loobus peagi sellest halbade moonastustingimuste tõttu Smolenski teel. Ka otsis ta abistavat sidet Dnepri kasakatega ning tatarlaste ja türklastega, et siis Lõuna-Venemaalt Ukraina kaudu edasi tungida Moskva suunas. Ukrainas asus Karl XII Poltava piiramisele, et provotseerida tsaar Peetrit lõplikku võitlusse. 27. juunil 1709 toimus tähtis Poltava lahing, mis lõppes Rootsi vägede täieliku lüüasaamisega. Siit taganes Karl oma vägede riismetega Türgimaale, kus ta viibis 1709—14, siirdudes selle järel tagasi kodumaale¹.

Riia, Pärnu ja Tallinna langemine (1710). Pärast Poltava lahingut, kus Rootsi peaväed väga raskelt kaotasid, asusid venelased valutama rootslaste kätte jäänud Liivi- ja Eestimaa tähtsamaid linnuseid. 1709. a. oktoobris ilmusid vene kindralid Šeremetjev ja Bauer 40 000-mehelise väega Riia alla ning alustasid linna piiramist. Kindralkuberner Nils Strömberg oii teinud linna kaitseks kõik võimaliku. Garnisoni sõdurite arvu oli ta suutnud tõsta umbes 12 000-le. Kuid et ta oli alles samal sügisel nimetatud Liivimaa kindralkuberneriks, siis polnud ta veel suutnud linna küllaldaselt toidumoonaga varustada. Osalt oli selles süüdi ka riigi selleaegne kehvus ning rüüstatud Liivimaa raske majanduslik seisund. Kindral Bauer laskis levitada üht tsaari manifesti, milles Liivi- ja Eestimaa aadlile tõotati Venemaale alistumise korral reduktsiooni tühistamist ja endiste õiguste tagasiandmist ning laideti Liivimaa kaitseta jätmist Rootsi kuninga poolt. Strömberg avaldas selle vastu mandaadi, milles manitseti elanikke vaenlase meelitusi mitte kuulma ja oma kohustustele truuks jääma, sest Jumal ja kuningas ei jätvat nuhtlemata riigi äraandjaid. Riia linn pani kaua vaenlasele vastu, kuid toiduainete puuduse, katku ja hirnsate pommituste tagajärjel alistus siiski lõpuks 14. juulil 1710. Katk ei möllanud 1710. a. ainult Riias, vaid õige laialdaselt ka Eesti- ja Liivimaal. Katk oli m. s. üheks peamiseks põhjuseks, miks kuu aega pärast Riia langes venelaste kätte ka Pärnu (14. aug. 1710).

Viletsus kogu maal oli kasvanud 1710. a. suveks õige suureks. Taludel ei jätkunud enam tööjõude. Korduvalt olid Rootsi võimud värvanud sõdureid, 1705. ja 1706. a. olid jälle olnud ikaldusaastad ning nendega ja vaenlase rüüstamisega kaasas käiv nälg oli tapnud inimesi. Häda ajas paljusid röövima ja varastama. Linnades oli kaubandus ja käsitöö halbade olude tõttu väga soikunud.

Päev pärast Pärnu langemist jõudsid Vene väed Tallinna alla, kuhu oli maalt pagenud ka palju aadlikke. Siingi otsis kindral Bauer koostööd aadliga. Ta laskis levitada tsaari universaali,

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg I, lk. 198—199.

milles Vene keiser m. s. tõotas: „Meie oleme nõus puutumata jätma nii maal kui linnas luteri usu ja kõik vanad privileegid, vabadused, õigused ja eesõigused (milliseid, nagu kõik maailm teab, Rootsi ajal rikuti) ning tahame neid täpsalt säilitada, kuid lubame neid veel kasvatada laiemate ja tähtsamatega.“

Tallinna alla jäänud Vene väed rikkusid ära Ülemiste järve veevärgi, mille tõttu jäid seisma linna veskid ning tekkis veenappus kaevude vähesuse pärast linnas. Lisaks muudele viletsustele vallandus Tallinnaski katk. Linnas viibivad aadlikud, samuti asekuubernear Dietrich von Patkul astusid läbirääkimistesse piirajate juhi kindral Baueriga, mõeldes tõsiselt alistumisele. Kodanikud olid esialgu truud Rootsi kroonile, kuid varsti hakkas levima nendegi keskel tunne, et pikem vastupanu on lootusetu. 29. sept. 1710. a. alistus linn. 400 Rootsi sõdurit lahkus laevadel ning Toompeale marssisid Vene väed. Umbes 150 aastat Rootsile allunud linn sai endale uue pere-mehe.

Riia ja Tallinna alistumisel kinnitati nii linnadele kui ka rüütelkondadele nende senised õigused ja eesõigused. Peale nende lubas tsaar taastada Liivimaa rüütelkonna omavalitsuse, mille Karl XI oli hävitanud. Samuti said mõisnikud omandiõiguse redutseeritud mõisade kohta. Mõisnikkude võimu kasvamine, mida oli pidurdanud Karl XI valitsusaeg, võis jätkuda nüüd takistamatult. Nii Eestiku kui ka Liivimaale saabus nüüd suurima aadlivõimu ning sügavaima pärisorjuse sajand.

Uusikaupunki rahu. Peale Liivi- ja Eestimaa vallutamist kestis sõda edasi. Kõige viimasena teeb Rootsiga rahu Venemaa, a. 1721 Uusikaupunki linnas. Venemaa saab endale Ingeri, Eesti- ja Liivimaa ning osa Soomest Viiburi linnaga. Sellega oli Rootsi välja löödud suurriikide esirinnast ja Venemaa saanud endale juhtiva koha Põhja-Euroopas. Sama rahulepinguga kinnitati ka olulised osad kapitulatsioonides mainitud Liivi- ja Eestimaa rüütelkonna seisuslikest privileegest.

Sisukord.

	Vana-Liivimaa konföderatsiooni ajastu.	Lk.
III.	Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuvarisemine. 1. Reformatsioon.	
	2. Vene-Liivi sõda	3—13
	Eesti riikkondliku killustumuse ajastu.	
I.	Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal	13—17
II.	Varajane Rootsi aeg Põhja-Eestis	17—19
III.	Taani aeg Saaremaal	19—19
IV.	Poola aeg Lõuna-Eestis	20—23
V.	Rootsi riik vallutab kogu Liivimaa	24—25
	Rootsi aeg Eestis.	
I.	Gustav Adolfi aeg reformide ajana	25—31
II.	Kristiina, Karl X ja Karl XI eestkostevalitsuse aeg reaktsiooni ajana (1632—1672)	31—38
III.	Karl XI aeg suurte reformide ajana	38—44
IV.	Linnad ja kaubandus Rootsi ajal	44—47
V.	Vaimne elu ja eesti rahva aineiline kultuur	47—53
VI.	Põhjasõda	53—63

A-9755

HIND 60 SENTI